

ÉRTEKEZÉSEK

A KOLOZSVÁRI M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUDOMÁNY-EGYETEM
KÖZÉP- ÉS ÚJKORI TÖRTÉNELMI SZEMINÁRIUMÁBÓL

---

5. SZÁM

A FRANCIA FORRADALOM ÉS A MAGYAROK

(JELENTÉS AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM RENDEZETT LEVÉLTÁRÁNAK A FRANCIA FORRADALOM TÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ OKLEVELEIRŐL)

IRTA

FÖLFÖLDY SÁNDOR

KOLOZSVÁR

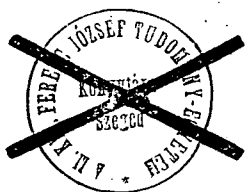
KIADJA A KÖZÉP- ÉS ÚJKORI SZEMINÁRIUM

1912

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000935446

18871

ELŐSZÓ.

A kolozsvári magyar királyi Ferenc József-Tudományegyetem bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kara az egyetemes történelemből a következő jutalomtételt tűzte ki: „Tegyen jelentést, regesták kíséretében az Erdélyi Nemzeti Múzeum rendezett levéltárának a francia forradalom, vagy valamely tetszés szerint választott egyéb korszakra vonatkozó egyetemes történelmi adatairól”. (A pályázat nyílt semináriumi munka).¹

Teljes mértékben szándékoztam a kitűzött jutalomtételre szerény pályamunkámmal megfelelni és a francia forradalom történetére vonatkozó oklevelek kutatásához fogtam. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának rendezett részét — az 1789—1808. éveket — végig vizsgálván, állítottam össze jelentésemet.

A levéltár e korszakra vonatkozó okleveleire nézve elég gazdagnak mondható. Épen az anyag nagysága miatt kellett az 1808. évnél megállapodnom. Javarészt külföldről irt levelekben találtunk a kéréselt adatokra. Épen a mozgalmas években — 1789-től kezdve — feltűnően sok magyar tartózkodott külföldön: főuri ifjak tanulmányutjaikról, a forradalmi háborúban vitézkedő magyar katonák hadi sorsukról buzgón értesítik hozzátartozóikat. Viszont a hazában is akadtak nagy számmal magyarok, akik figyelemmel kísérték a francia forradalom eseményeit és tanulmányukat papírra vetették.

Ezek az évek a forrongás éve, a különböző nézetek üzik, hajtják egymást: a sokféleség érezhető is e levelekben. Viszont ez a jellemvonás teszi figyelmet érdemlökké mindnyájukat.

Legyen szabad még felemlítenem, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum rendezés alatt levő levéltárában is bőségesen található e korszakra vonatkozó oklevelekre, de azokat nem foglalhattam be jelentésembbe, mivel a rendezés épen most van folyamatban.

¹ A kolozsvári m. kir. Ferencz József Tudományegyetem jutalomtétellei az 1911—1912. tanévre és a pályázati szabályok 9-ik oldal.

Bármennyire szembeötlő okleveleinken a sokféleség, mégis igyekeztem valami rendszerességet alkotni a tárgyalásukban. Eljárásom eme törekvésemben : egyrészt az írók azonosságának, másrészt a tartalmuk hasonló voltának felhasználásával való csoportosítás.

Három főcsoportot különböztettem meg: 1. Különféle oklevelek. (Függelékkal). 2. Külföldön hadakozó magyar katonák levelei. 3. Magyarosi Tőkés János levelei.

Ez a felosztás csaknem fedi az esetleg megkívánható időrendet is. A különböző fejezetek ugyanis úgy következnek egymás után, hogy az ismertetett oklevelek kelte összevág velők.

Az összefüggő jelentést mindig egy-egy csoport elé helyeztem. Így három értekezésben — mintegy forrástanulmányokban — ismertetem a francia forradalom történetére vonatkozó okleveleket. Magukat az okleveleket többnyire kivonatosan közlöm az egyes kisebb értekezések után, csak a fontosabbakat vettem fel jelentésembbe szóról-szóra.

A teljes beosztás tehát :

<i>I. fejezet.</i>	A francia forradalom és a magyarok. (Oklevélgyűjtemény és függelék).
<i>II. fejezet.</i>	Magyar katonák a francia forradalmi háborúban. (Oklevélgyűjteménnyel).
<i>III. fejezet.</i>	Magyarosi Tőkés János külföldi útja. (Oklevélgyűjteménnyel).
-

I.

A francia forradalom és a magyarok.

Az ember teremti a világot s nem a világ az embert! — kiált fel id. báró *Wesselényi* Miklós, amikor a forradalmon tünődik. Az 1789. esztendőben a teremő emberi elme nagyot cselekedett Franciaországban. Elhagyta a századok óta csendesen kövelett törvényeket. Valami új jelenség készült. A hatalmas természet diadalmaskodva a legzabolátlanabb fanatizmuson is, mindenkit arra kényszerített, hogy más ösvényre lépjen.

Mindez hosszú századoknak műve. A különböző irányok — mint megannyi egymással küzdő hullámok — tusákat vívtak. A nagy összezapás után előtört hullámok előre haladtak a világ minden tájára. Hol romboló erejüket éreztetve söpörtek el eddig örökkévalóknak hitt dolgokat, hol pedig öntözték a terméketlen tájakat s áldásos, termékenyítő hatásukat a népek megéreztek.

A francia forradalom hullámai eljutottak hazánkba is. Hogy mint fogadták a forradalmi híreket: arra a kérdésre felelünk a most ismertetett oklevelek alapján.

Sokféleképen ítélték meg magának a forradalomnak jelentőségét Magyarországon. A mi tudós írónk a forradalom csiráját a rég múlt időkben keresi: az önkényuralom századjai szülik szerinte a politikai forradalmakat. Idétlen szülötnnek tartja, de a világrajöttével kitörő politikai orkánok megtisztítják a világ büzhödt levegőjét: megtanulják az emberek maguk és mások megbecsülését. „Hisz aki mások szabadságát becsüli, szabad ember az, ha szinte békóban sóhajtoznék is“. Megszűnik az igazságtalanság „ahol okosság ül a trónon s a bölcsesség hozza a törvényeket s az igazság mondja ki a sententiát“, ott nincs is forradalom — mondja tovább az írónk¹ s ezzel mintegy kijelenti, hogy Magyarországon forradalomnak nincs

¹ L. 19. és köv. oldalakon: A forradalom elmélete.

helye. Valóságos tudós bölcseséggel megállapított vélemény ez, a melyet — s ezt különösen ki kell emelnünk — közvetlen a forradalom után mondtak.

Akadunk más véleményekre is. A külföldi egyetemen tanuló gróf *Rhédei* Ádámot óva intette Anyja, hogy tanulmányútja tervéből Franciaországot hagyja ki. „Utazásom rendjéből Franciaországot kihagytam, melyre az indítóokom csak egy vélekedés vala, de ennek bizonyos voltát a mostan tisztelt leveléből Nagyságodnak olvastam” — írja gróf *Rhédei* Ádám.¹ Bizony nem is esalogathatták az utazót akkor valami kellemes hírek Franciaországba: hogy a király megszökött, egyházi téren szakadást terveznek s a földön akarják megalkotni a Paradicsomot, hogy milyen rettentő véráldozattal, azt nem tekintették.

Nemcsak párisi forradalmi hírek ijesztették az utazót, hanem más városok is követték Páris példáját.

Vásárhelyi P. József írja Göttingából, ahol mint *Rhédei* gróf nevelője tartózkodott, hogy Göttingában is volt „valami dolog”. Éppen azért ír róla, „mivel már most többnyire az újságírók a legkisebb csetepatéről is, mint párisi revolúcióról olyan hangon szoktanak írni, amelyre az itt való tunya nép természetszerint alkalmatlan.”² Nagyon jellemző megjegyzése ez egy külföldön tartózkodó magyarnak. Nem igen tetszhetett neki a „tunya nép” mozgolódása. Másformának gondolta ő a forradalmat. — Az uralkodószék bizottságot küldött ki, amely a vétkeket keményen megbüntette s „a legbölcsebb rendelkezéseket tette, hogy többször efféle dolog Göttingában ne történhessék.” A göttingai forradalom minden nagyobb eredmény nélkül folyt le.

Strassburgban is megmozdultak s azért írja gróf *Rhédei*: „Strassburgon nem gondolom, hogy keresztül mehessek mostani úttal, aminthogy itt róla majd csaknem Párisal vetekedő zenebonás hírek hallatnak.”³

Sőt maguk az akkori állapotokkal meg nem elégedett franciák is igyekeztek elhagyni Franciaországot. Amint *Rhédei* gróf írja: a menekült franciák száma a Rajna vize mellett nagy és folyvást szaporodik. Feltűnt a magyar szemlélőnek az ott uralkodó s lük-

¹ L. 17. oldalt.

² L. 15. oldalt.

³ L. 16. oldalt.

telő mozgalmasság. Mindenfelé nagy hadikészületeket látott s „Koblenz városa és a körülvaló helyek úgy teli vannak a franciaországi kiköltözettekkel; szinte alig látszik, hogy mások is laknának ezen a helyen.“ Hallotta ez a magyar utazó azt is, hogy ezek a menekültek valami hadakozó seregnek elkészülését beszélték, amely Franciaország ellen akart indulni. A főhelyük Worms városában volt, itt tartózkodott Condé herceg is. A magyar utazó látta is a herceget; feltűnt neki, hogy a herceg napi költsége 1500 forintra rugott, sokba került az emigránsok szervezése. *Condé herceg* éppen akkor indult el Wormsból, amikor a mi levélírónk, gróf *Rhédei Ádám* s nagy sebességgel ment Ulm városába *Artois gróf* elé, aki éppen akkor jött meg Olaszországból. Útközben sok követtel találkozunk, akik hordják az üzeneteket egyik helyről a másikra. Maga a szász választó is „nagyon táplálgatta az emigránsokat s elment Wormsba látogatásokra“. ¹

Lausanne városában akkor időztek, amikor a város és a tő mellett fekvő közeli helységek, a párisi forradalom évfordulóját, július 14. napját „nagy lármával“ ünnepelték. Az ünnepnap delén egy majorban ebédeltek az ünneplők s aztán felültek egy nagy francia zászlós hajóra, amelyet négy kisebb kísért és muzsikaszóval, a szokott énekléssel, ágyúzással hajókáztak, amíg beesteledett. Este nagy tűzijáték fejezte be az ünnepséget.

Az ünnep leírásához hozzáteszi a magyar utazó, hogy „némely rendetlenség s az uralkodás ellen való beszéd és cselekedet is esett.“ Meg is adták a lausanne-iak az ünnep árát, mert körülbelül 3000 berni katona hamarosan megszállta városukat. Szigorú inquisitiót tartottak, amely még akkor is folyt, amikor másodizben volt Lausanneban — augusztus 31-én — a levélírónk. Észrevette, hogy a csend csak látszólagos. „Sokan zúgnak, morognak magukban“ s azt hiszi a magyar utazó, hogy „nem lesz semmi háborgós következése a dolognak“.

Dehogy nem lett! Nemsokára lángbaborult Európa. *Zeyk* Dániel ugyan 1792 február 28-án még azt írja Bécsből gróf *Teleki Ádámnak* Kolozsvárra, hogy „a francia háborút hírelik s a készületek és rendelések megtétettek“.

Hanem Ausztria hamarosan fegyverrel fordult Franciaország ellen. Mikor a magyar utazó Londonnak tartván Németalföldön

¹ L. 16. oldalt,

Mons városba ér, ott már módját ejthette, hogy meglássa „a mi táborunkat” és udvaroljon báró *Alvinczinak*.¹

Bejárta a tábor Monis felé eső részét: „A tábor — úgymond — kicsiny ugyan és egy summában is vévén ezen földön levő katonáit királyunknak, kevés számú. De gyönyörűséggel lehet látni örömeiket és hadakozási kedvüket”.²

A harcok hireit másik fejezetben olvashatjuk. Megvolt Magyarországon az érdeklődés. *Réthy* József írja Zsibórol báró *Wesselényiné* Cserei Ilonának Kolozsvárra: „Az ujságokat instálom, mert nem tudok semmit a sajtemberekéről.”³ Eddig minden sajtót megettek talán a franciák? Bizony kitettek magukért a franciák, akiket az első vereségek nem csüggesztettek el.

Nagy gondot okozott Bécsben a franciák ellen viselt háború. Magyarországon így csak rettentő terhét érezhette legelőször a francia forradalomnak, mert sok pénzre, katonára volt a királynak szüksége. Gyakran is fordult a fejedelem segítségért a magyar nemzethez. Egyre-másra érkeztek a levelek főurainkhoz és a birtokos némes-séghez, hogy adakozzanak. Sőt a különsegély beszerzésére való-ságos bizottság alakul, arányosan felosztották, ki-ki mennyit bír és köteles adni.

Ilyen segélykérő levelet is lássunk példaképen. Báró *Kemény* Sámuel írja gróf *Teleki* Lászlónak Marosludasra: „A nemesi rend, a jó erkölcs, vallás és az egész európai pallérozottabb nemzének megesküdt ellenségének, a franciáknak, a rajtok vett egynéhány-szori győzelem után is nem szülvén dühösségük, sőt minden rendet tüzzel-vassal felforgatni törekedvén, hogy az egész emberiség jussait sértő ily rossz annyival hamarább megzaboláztassék, méltóztatott dicsőségesen uralkodó kegyelmes fejedelmünk a közelebbi elenyészett esztendőbeli Mindszent-hó 30-án bocsátott levele által igen kegyelmes kifejezéssel kérni, hogy ezen felette nagy költséggel egybekötött háborúban más örökös tartományaihoz képest és eleink-nek felséges uralkodó házához nem egyszer megbizonyított példájok szerint erdélyi nem's hivei is magok tehetségeikből segéllének fel”.

A rendkívüli segélyek adása nem ment a legsimábban. Sokan ellenezték s ellene szegültek a kötelezővé tett önkéntes adózásnak.

¹ L. 18. oldalt. Gróf Rhédeiné Teleki Kata báró Alvinczi Gábor felesége lett.

² L. 18. oldalt.

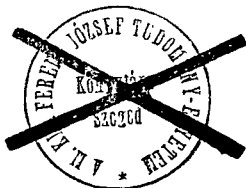
³ A sajtemberek a németalföldiek.

Főúr is akadt, aki rosszalta a segélyszedést. Gróf *Teleki* József fia Kolozsvárt izgatott az önkéntes adományok ellen. Az atya nem is hagyta szó nélkül fia viselkedését. Erélyes levéllel igyekezett meggyőzni fiát. Bizony nehezen is birta elképzelni a bécsi udvari légkörben élő atya, hogy fia „azok sípjává vált,” akik akár meggyőződésből, akár hazafiság mutogatásból ellenzik az önkéntes adományokat. A hazának inkább használni kell, mint tetszeni. Meg is okolja fiának, miért kell önként adózni. Fontos háború folytatására kell a pénz, amely háború — szerinte — nemcsak az uralkodóé, hanem a hazáé is. Ha valaha segítségre szorult a király, most van a legalkalmasabb idő és legégetőbb szükség az anyagi erőre, mert *a világtörténelben páratlan háború viselésére kell.* Hiszen most az „Isten s az egész emberi nemzet, minden polgári társaság, minden rend és minden virtus ellen összeesküdő” ellenséggel kell megvívni. Nemcsak ez az egy apa vélekedett így. Sokan hitték lelkök meggyőződésével, hogy e háború „kimenetelétől függ a vallásnak, jó erkölcsnek s a több jussokkal együtt kivált a nemzeti szabadságnak megtartása vagy elvesztése”. Akik így vélekedtek, nem is gondolkozhattak másképen. Náluk az okoskodás mértéke épenugy a hazafiság volt, amint a másképen gondolkozóknál. Nem a forradalmi eszme fölött törtek pálcát, hanem csak a forrongás szülte súlyos pénz- és véráldozatra gondoltak. *Igy vált nálunk a francia forradalmi eszme mindjárt pénzkérdéssé.*

Hiszen egy Phyleuteros álnévű magyar író is „tündérvessző csapására készen előállott időszaknak” látja a francia forradalmat. Csodálkozással és félelemmel néznek az eseményekre, akik azoknak százados fejlődésébe nem bírnak bepillantani. S őszintén szólva ilyenek kevesen vannak. De engedjék csak magára a természetet az emberi lélekben munkálkodni s maradjon minden rendü-rangú az igazságnál s ne legyen semmi, ami a lelket nyomorulttá teszi: akkor megtalálja az emberiség azt a nyomot, amelyen haladva nem lesz szükség tündérvesszőre, hogy nagy forradalmak és nagy lelkek szülessenek.

Nyugodtan elmélkedett a magyar író a forradalom jelentőségén, de borzalomkiáltás tört elő ajkáról, amikor látja a forradalom véres kegyetlenségét. És a győzelem mindig arra hajlik, ahol legtöbb holtesten lengetheti diadalmas zászlóját. A bukott girondiak

felett valóságos vad orgiát csapott egy fenevad,¹ akinek nevét az író nem is merészli kimondani. Az eszményi forradalmat undokul hemecskolva csak sötétségnek, gyásznak látja. Már csaknem megsemmisülten omlik a porba, de vigaszt talál abban a gondolatban, hogy a francia forradalom áldását, hasznát a jövő fogja élvezni.

Nem akar azonban olyan írók közé számíttatni, akiknek világa egy szűk szoba. Abban töltik el egész életüket és szűkszívű képzelődéssel azt gondolják, hogy állításaik szerint igazodik a világ. Megvallotta, milyennek gondolja a helyes forradalmat, de kitér arra is, hogy Franciaországban miképen gondolkoztak. Ott a forradalmat akkor tartják igazságosnak, ha siker koronázza: minden jó, ami füstbe nem megy. „Jól is teszük — a magyar író szerint — hiszen ki búsul az olyan időszakban, melyben a forradalmak divattá váltak?!“ A világ követi a maga útját, az eszes haladjon vele egy irányban — bizonyára nem fog elsülyedni, míg ha vele szemben akar haladni, még a nyoma is elvész. A forradalmi eszméktől ittas francia ma egy *Robespierret*, holnap egy *Napoléont* dicsért. Az események úgy ragadták magukkal a lelkesedőket, hogy közben eszökbe sem jutott a gondolkozás. Nem gondoltak arra, hogy bizony másképp is történhetett volna minden. És mikor meg-megállapodtak, a nagy forradalomszülte nagy férfiak csodálása kötötte le figyelmöket.

A magyar író Napoléont is igyekszik megbírálni s méltatni. Röviden foglaljuk össze: miket vett észre a vizsgálódó magyar elme. Sajnos, a mű maga elveszett, csak töredék maradt belőle.²

Nehéz feladat nagy emberről nagy időkben írni. Segít magán a mi írónk. Ugy tekinti Napoléont, mintha nem az ő idejében hanem a legtávolabbi századokban élt volna. El akarja kerülni a részrehajlás vádját. Minden nagy embert saját kora ítél meg legkülönbözőképen. Csodálva bámulták és gyűlöltek; tisztelték és irigyelték; magasztalták és szidalmazták azt a merész korzikait, aki belé mert markolni a sors kerekébe s elég bátor volt azt maga felé fordítani. Miért oly különböző felőle az ítélet? Talán a megítélő vagy a megítélt ennek az oka?

Igy töpreng a magyar író. S mindkettőben kereste és találta a változatos ítélet okát. Olyképpen akarta az igazságot megállapí-

¹ Robespierret értette.

² L. 23. oldalt.

tani, hogy elmondott jót s rosszat Napoléonról. Inkább több jót, de mindig az igazság szolgálatában. Végeredményben mindegy, akárki van a franciaországi kormány élén, csak az alkotmányos rendet biztosítsa és a szabadságot bölcs intézkedéssel megerősítse. A francia alkotmány megtámadhatatlanul erős, mert alapelve: mit nem akarsz magadnak, ne tedd azt másnak.

Nyugodt okoskodás vezérli ezt a forradalmi levegőben élő magyar író. Valóságos tárgyilagossággal tárgyalja a forradalmat és a korabeli nagy férfiak megbírálásában is bölcs mérsékletet tanusít. Egy kissé másképp vélekedett *Cserei Farkas* egyik levelében: Napoléon fogságba került. El akarják zárni, hogy többé Európa csendességét fel ne zavarhassa. „Jobb lett volna, ha ott, ahol kiszállott Elba szigetéről, felakasztották volna!”

Még a megyegyűléseken is szóbakerültek a franciaországi események. Legjobban keseregtek azon, hogy Mária Terézia leánya vérpadon végezte életét. „E borzasztó fekete cselekedeten bámult és iszonyodott az egész világ” — olvassuk egy megyegyűlési beszédnek a Wesselényi-levéltárban fenmaradt kéziratában. Megborzadt az emberiség, bármily szép színekkel mázolták is be a fanciák vérengzéseiket s hiába hangoztatták teli torokkal, „*hogy a legdrágább áldozat sem igen drága a szabadságért.*”

Az ország közvéleménye csak az eseményeket látta, nem számolt a körülményekkel. Hogy „Franciaország földjének minden szeglete ártatlan vértől buzog,” azt hangoztatták úton-útfélen, de hogy miért is kellett annak a vérnek az utolsó cseppig kiömlenie, arra nem gondoltak mindjárt. Csak idő multával ment át a köztudatba a francia forradalom megösmerése.

Az átalakítás munkájában fontos szerep jutott a temérdek számmal megjelent röpiratoknak. Akadt köztük megfontolásra méltó is. A most ösmertetett írat is ilyen természetű szellemi termék volt. Báró Wesselényi levéltárában maradt fent, mint kézirat-töredék.

Érdeklődtek a külföldi forradalmi iratok iránt is. A forrongó világ nemzetei egyrészt nem szüntek meg a forradalom borzalmait emlegetni, másrészt akadtak, akik filozófiai magaslatról nézték a dolgot. Arra is van most alkalmunk, hogy egy ilyen külföldi forradalmi könyvről szóljunk. A berlini politikai ujság után eképen szól a könyvismertető bírálata, amely ugyancsak a Wesselényi-levé-

tárban található.¹ A könyvet egy francia *katholikus pap* írta. Szerinte a forradalom keresztényi kötelesség s ezzel az elvvel még napjainkban is találkozhatni. Evangéliumi egyszerűséggel mondja el a könyv szerzője, hogy „Isten az embereket egyenlőkké teremtette.” Egyedül csak az Uristen uralkodik. Aki felebarátját szolgálai függelme hozza, az jogbitorló. Ennek megkísérlése is rettentő bűn az emberiség ellen. De hogy jöhetett mégis létre a földön az uraság? Csak a testvéri egyenlőség elnyomásával keletkezhetett és létét csak kegyetlenség és durva erőszak biztosíthatja.

Erőszak pedig nem uralkodhatik az emberiségen — fűzi továbbá az okoskodást. Fel is támadnak ellene a népek s e támadás nem bűn, sőt kötelesség. Ha szükséges, folyjon vér is érte s a keresztény legszentebb kötelessége, hogy még a legkinosabb halált is elviselje a szabadságért. Hiszen Krisztus is szolga alakban váltotta meg az embert szolgaságából s épen az uralkodók támadtak a megváltás magasztos művére. S nem rettentek vissza attól sem, hogy a keresztény hitet téve uralmuk alapjának jogtalanul bitorolták a hatalmat. De csak addig tart e bitorlás, míg a népek nem eszmélnek s nem látják be, hogy tenniök kell sorsuk, szabadságuk megmentése érdekében.

Elkeseredett ennek a könyvismertetésnek minden sora s abban a korban, amelyben ilyen könyvek láttak napvilágot, a közhangulat valósággal izzott a forradalmi eszméktől.

Figyelemre méltó a könyvismertetés írójának megjegyzése, a mellyel a könyv hatását akarja jellemezni. A munka hatását — szerinte — „éppoly kevésbé határozható meg, mint a jövőndöt. Annyi azonban bizonyos, hogy a forrongó tömegben e kórász (i. i. a könyv szerzője) felszámíthatlan befolyással bírand. Különös, hogy e munkában a forradalom tana vallássá szerkezdült. Jelenség ez arra, hogy a XVIII. század negatív irányának vége és pozitív iránya, mely Európát átfolyja, mind mélységre, mind hatásbeli erőre növekedett.” Világosan láthatni, „mily természetű azon harc, melyhez mindinkább közeledünk.”

Igaz, hogy egyelőre akkor még csak messze idegenben kellett a magyarnak harcolni, mégis milyen honföltés érzik a hazájá-

¹ L. 24. oldalt.

től távol táborozó magyar szavából, amikor hírét veszi, hogy itthon országgyűlés készül s felsóhajt: vajha a szent Uristen megszentelné az itthon levők szívét s gondolatját! „Valami jót végezhetnének s vihetnének tökéletességre! De ha az Isten különösen meg nem szán, nem várhatunk a mi hazánkban is igen jót, mert az ide való rossz, félő, hogy még odá is behat!”

Az I. fejezethez.

Különféle oklevelek.

(Függelékkel.)

1.

Gr. *Rhéder* Ádám anyjához: báró *Alvincziné* Teleki Kata grófnőhöz. Göttinga, 1790 ápr. 25. „Ujság itt ugyan elég, de majd mind Magyar és Erdélyországról. A többi között csodálják itt azt az ujságot, hogy a diétára a magyarországiak olyan sok pénzt küldenek Bécsbe készültekért, köntösért stb. Mert azt nem tartják hazafiságnak, hogy nem a hazába készült portékákba öltöznek.“

2.

Ugyanaz — ugyanannak. Göttinga, 1790 május 16. „A poroszokkal való háborút is nagyon gyanítják, mindazonáltal nem a hét esztendei háborúnak a porosz részről jó kimenetele okozza a mostan következőket“.

3.

Ugyanaz — ugyanannak. Göttinga, 1790 augusztus 11. „A frankfurti koronázásra lassanként készülök, hogyha nemsokára a terminus bizonyosságát megtudhatnám, ehhez magamat készen alkalmazhassam. A hannoveri választókövet most a napokban mene itt keresztül. Más ujságot *Vásárhelyi* uram írt.“

4.

Ugyanaz — ugyanannak. Frankfurt, 1790 október 10. (A frankfurti koronázás leírása.) „A nevezetesebb napok valának itt: először megérkezésemmek másodnapja azaz szeptember 30. Akkor volt királyválasztás és az akkori nagy gála-nap, mert ekkor a választófejedelmek, melyek közül a három papi választófejedelem jelen vala, a többieknek pedig követei egész pompával a tanácsházból a templomba, ahol a választás vala a császárnak bekísérése. E nap — azaz október 4-én — hogy mindent jobban láthassak, jobbnak választottam a bejövettelt egy ablakból nézni. Csak hatlovas gála-hintók 86 valának ekkor. A harmadik nevezetes nap vala a koronázás napja — 9-ike. Ezen a nap is nehéz vala előttem a választás a két nevezetes dolgok közül: hogy tudniillik valjon a processioval együtt menjek-e a templomba és a felkenetést nézzem vagy pedig, hogy az egész menő sereget és a fejedelmeket vagy a császárt is egész ilyen

alkalmatossággal szokott fényes öltözetekbe menve is a templomba és jöve is a császárházba ismerhetőképen láthassam. A kettő együtt meg nem lehetett, az utolsót választottam és egy ablakért, amelyen ketten *Vásárhelyi* urammal kinézheténk huszonöt aranyokat fizettem. A cerimonia kezdődött tizenegy óra tájba. Ekkor mentek a templomba. Innét jöttek ki három óra után a tanácsházba. Itt ebédelt Öfelsége egyedül s a választófejedelmek udvaroltak. Még hetedikén este vonatott volt egy egész ökör fel nyársra egy csak erre az alkalmatosságra épített deszkás konyhába, ezt sütötték mindaddig, míg a császár koronációja megesett és ekkor az ebédre egy darabot felvittek, a többit — aki vághatott belőle — a sokaság elhordta. Egy szökökut is készítettett, amelyből bor szökött, ebből is vittek egy arany kannában fel ebédre, és a többit itta, aki hozzá juthatott. Ezután pénz hányatott ki. Sötétedett, mikor a cerimóniának vége lett. Öfelsége az ebédje után egész császári öltözetbe egy óráig az ablakba állott és ki-ki jól láthatta, igen nagy örömkialtás volt szüntelen. Senkinek ábrázatja olyan szivből való örömet nem mutatott, mint a császárné Öfelségéé, mert ezt ugyan láthatólag lehetett látni. Épen a tanácsház mellett volt a császárné minden cifraság nélkül öltözve, egy fekete selyem keszkenő a nyakába, mellette *Ferenc* főherceg feleségestől, a másik ablakban a nápolyi király felesége. Itt voltak többek is a királyi familiából, a kicsi *József* hercegünk is.

Ide jöttem után első gondom vala köntös és egyéb magam kiállítása. Két rendbeli köntösöm került 628 német forintba és 10 kr. A szállásomra fizettem 32 aranyat. Másnap haza indultam.

5.

Vásárhelyi P. József — *Teleki* Kata grófnőnek Kolozsvárra. Göttinga, 1790 október 24. „Amint már Nagyságod előtt tudva vagyon, mi e folyó hónapnak 14-én Frankfurtból Göttingába szerencsésen visszaérkeztünk. Frankfurtban mindeneket, valamelyek a koronázás igen dicsőséges és csak csupa leírásból képzelhetetlen cerimóniájához tartoztanak, igen jól láttunk. Igen dicsőséges tekintet vala a többek között egy olyan szélesen kiterjedett birodalomnak mint Németország, színét egy csomóba látni.

Nevezetesen pedig Urunknak felséges házanépét úgy mint felséges Aszszonyunkat, *Ferenc* főherceget, felséges uj párjával, még három főhercegeket, a nápolyi királyt a királynéval, *Albert* herceget *Krisztina* főhercegasszonnyal a koronázás cerimóniája alatt tovább két óránál volt szerencsénk igen közéről szemlélni. Frankfurtba bejöttünk után csakhamar Öfelsége is beérkezett; az olmtüzi Érsekherceg *Colloredo* a mi udvarunk részéről való követ Öfelsége körül mindjárást annyira el vala foglalva, hogy épen lehetetlen vala az említett herceg által a gróf urfinak Öfelsége előtt való bemutatását kimunkálkodni.“

6.

Vásárhelyi P. József — *Teleki* Kata grófnőnek Kolozsvárra. Göttinga, 1790 augusztus 4. „Közelebbi levelemben azért bátorkodtam vala Nagyságodnak azon ítt közöttünk történt dologról bővebben írni, mivel már most több-

nyire az ujságírók legkisebb csetepatéről is mint párisi revolúcióról olyan hangon szoktanak írni, amelyre az itt való tunya nép természetszerint alkalmatlan.

Az uralkodószéktől ide küldetett commissio egynehány napoktól fogva azokat, akiket a városiak közül vétkeseknek talál, szorosan bünteti és a legbölcsebb rendelkezéseket teszi, hogy többször efféle dolog Göttingában ne történhessék. Mi pedig tanulásunkat egész csendességben folytatjuk“.

7.

Müller Ferdinánd írja Bécsből gróf *Teleki* Ádámnak Kolozsvárra. Bécs 1791 április 22. Több az udvart érintő hír közlése után arról értesíti gr. *Teleki* Ádámot, hogy „a püspökök Franciaországban egy nemzeti szinodust terveznek, ezen belül választanak egy külön Patriárkát s egészen elkülönítik magukat a Szentszéktől.“

A levél német nyelven iratott s az idézett rész szó szerinti fordítása a ranciaországi hírek.

8.

Rhédei Ádám levele gróf *Teleki* Ádámmal Kolozsvárra. Göttinga, 1791 május 11. Értesít, hogy nemsokára elkezdi Svájcba tervezett útját. Mint írja: „Strassburgon nem gondolom hogy keresztül mehessek mostani utammal, a mint-hogy itt róla majd csak nem Párisal vetekedő zenebonás hírek hallatnak.“

9.

Gróf *Rhédei* Ádám — Anyjának. Berna, 1791 június 15. „Franciaországnak mostani állapotjával meg nem elégedett franciáknak számok Németországon úgy mint a Rhenus vize mellett olyan nagy s most is szüntelen ujonnan jöttekkel szaporodik, hogy nemsokára egy hadakozó seregnek elkészülését beszél, amely Franciaország ellen menjen. A főhelyük ezeknek egy Worms nevű városban vagyon a fővel Princ *Condé*val, ennek mindennapi költsége 1500 forintokra megyen. Ez a Princ *Condé* épen akkor indula Wormsból, amikor mi és igen nagy sebességgel ment Ulm nevű városba gróf *Artois* eleibe, aki Olaszországból a sereghez jöve. A kurírok szüntelen járnak egy helyről a másra. A moguntiai elector nagyon táplálgatja őket, maga is elment volt Wormsba Moguntiába érkezésünk előtt 8 nappal látogatásokra.“

10.

Rhédei Ádám — Anyjának. Lausanne, 1791 július 15. „Göttingából máj. 23.-án elindultunk volt, mint előre bejelentettem. Lausanneban állapotunk meg. Lausanneból és a tó mellett fekvő egynehány városkákból 2 százából álló sereg júliusnak 14. napját itt nagy lármával megünnepelte, amely abból állott, hogy azon nap délre ide összegyűlvén egy majorban ebédeltek, azután egy nagy francia zászlós hajóra, amelyet négy kisebb kísért, felültek s muzikaszónál, a szokott énekléssel s ágyuzással hajókáztak, amíg beesteledett, amikor tüzijátékot adtak. Ez tegnap volt épen (azaz július 14-én).

11.

Gróf *Rhédei* Ádám — Anyjának. Lausanne, 1791 aug. 31. „Utazásom rendjéből Franciaországot kihagytam, melyre az indító okom csak egy vélekedés vala, de ennek bizonyos voltát a mostan tisztelt levelében Nagyságodnak olvastam.

Ami itt a legnagyobb ujság és amivel Nagyságodnak udvarolhatok az, hogy az elmúlt hónap 14 napját úgy, mint a Franciaországban esett változás kezdete napját, itt is az ugynevezett pays de vaudba sokan némely városokból megünnepelték, amikor némely rendetlenség s az uralkodás ellen való beszéd és cselekedet esett. Ez egy darab idő múlva azt a következtést hozta, hogy ide körülbelül mintegy (amint mondják) három ezer bernai katonaság gyűlt össze s egy kemény inquisitio foly, amelynek még nincs vége. A csendesség mindazonáltal még épen úgy megvan s ha sokan úgy zúgnak és morognak is magukban, de semmi háborgós következtése nem lesz, úgy hiszem.“

12.

Müller Ferdinánd írja Bécsből gróf *Teleki* Ádámnak Kolozsvárra. Bécs, 1791 dec. 1. E levelében a következő franciaországi hírt is közli: „Tegnap óta általán beszélnek itt, hogy Franciaország királya Párist újra elhagyta és Niederlandba szerencsésen elérkezett. Megkérdezték tegnap este az udvari birodalmi kancellárt, *Kamitzot*, aki azt válaszolta, hogy ő semmiféle hivatalos hírt nem kapott, tehát úgy látszik, hogy nem valószínű, hogy lehetséges.“

A levél németül van. Idézett rész szó szerinti fordítás.

13.

Zeyl Dániel írja Bécsből gróf *Teleki* Ádámnak Kolozsvárra. Bécs, 1792 február 28. Értesít, hogy mily hivatal-változások vannak, mely állások vannak üresedésben. Ujságul írja, hogy „a francia háborút ugyan hirtelik, a készülétek és rendelkezések meg vannak tétetve, de még eddig nem hiszem, hogy valóság legyen belőle.“

14.

Gr. *Bethlen* I. levele báró *Wesselényi* Miklóshoz Zsibóra. Bécs, 1792 ápr. 17. Hazai ügyek említése után mondja: „Ausztria rutul viseli magát, Spanyolország ismét öli magát, a francia itt a földön paradicsomot keres, boldog lesz a magyar, ki a középutat megtartja.“

15.

Gróf *Rhédei* Ádám — Anyjának. Bruxelles, 1792 máj. 14. „Helvetiából Basel városánál jöttem ki és szándékom szerint a Rhenus vize mellett folytattam egy darabig utamat. Mindenütt a sok hadikészületek folynak. Koblenz városa és a körülvaló helyek úgy teli vannak a franciaországi kiköltözöttekkel, hogy alig látszik, hogy mások is lagnának ezen helyeken. A franciák két vereztés után fegyverszünetet akarnak kérni.“

16.

Gróf *Rhédei* Ádám — Anyjának. London, 1792. június 5. „Május 2-án Nagyságod hozzám bocsátott levelét Brüsszelben éppen akkor vala szerencsém tisztelni, amikor menőfélben valék Mons nevű városba, hogy ott a táborunkat megláthassam és hogy Generális B. *Alvintzi*-nak is udvaroljak, akilhez Brüsszelben egyszer sem lehetett szerencsém. Mostan mindakét szándékomat teljesíthettem.

A tábor közelebb eső részét eljártam, amely ugyan kicsiny és egy summában is vévén ezen földön levő katonáit királyunknak kevés számú, de gyönyörűséggel lehet látni örömöket és hadakozásra kedveket. B. *Szenkeresztit*, úgy tudván, hogy a volt Hadik regimentjében van és ez a sereg ott lévén, kérdeztem, hogy tiszteletemet tegyem, de onnét 6 órányira lévén, amint mondák, meg nem látogathattam. Épen ezen este történe ott egy kis csata, de se egy se más részről semmi következése nem vala.

Generális B. *Alvintzit* is tisztelhettem, aki egész szíveséggel méltóztatott fogadni, két versben is parancsolt, hogy Nagyságodnak irandó levelemben alázatos tiszteletét megírni el ne mulasszam. Sajnálom, hogy több ideig nem gyakorolhattam udvarlásomat, aminthogy 2 napi mulatása után Monsból a tábor jobb szárnyára vala menendő. A Generális úr mint másutt is lehet úgy azon a földön is nagy tekintetben vagyon és a brüsszeli udvár előtt nagy kedvességben. A hercegasszony ő királyi Felsége ott tett udvarlásomban azt méltóztatott mondani a Generalis B. *Alvintziről*, hogy fájdalommal várja mindig B. *Alvintzit* Bécsből, mert nagy szüksége van a derék emberekre.“

17.

Báró *Kemény* Sámuel — gróf *Teleki* Lászlónak. 1794. jan. 16. A francia háboru költségeit fedezni akarván a király, segélyt kér. Ilyen segélykérő levél jellemzésére elég legyen ez: „A nemesi rend, a jó erkölcs és az egész európai pallérozottabb nemzetek megesküdt ellenségének a franciáknak, a rajtok vett egy nehányszori győzelem után is nem szünve dühösségek, sőt minden rendet tüzzel vassal felforgatni törekedvén, hogy az egész emberiség jussait sértő ily rossz annyival hamarább megzaboláztassék, méltóztatott dicsőségesen uralkodó kegyelmes fejedelmünk a közelebb elenyészelt esztendőbeli Mindszent hava 30-kán bocsátott királyi levele által igen kegyelmes kifejezéssel kérni, hogy ezen felette nagy költséggel egyben kötött háboruba más örökös tartományaihoz képest és eleinknek Felséges Uralkodó Házához nem egyszer megbizonyított példájok szerint erdélyi nemes hívei is magok tehetőségeikből segílenék fel.“

18.

Gróf *Teleki* József írja fiának Kolozsvárra. Bécs, 1794. február 25. Nem halogatja tovább az írást, mert olyan hirt hallott fiáról, ami miatt okvetlen kell írnia. T. i. hogy „ő is azok sipjává vált, akik az önként való segedelem adást a könnyen hívők által szeretik ellenezni“. Szeretné tudni az okát: meggyőződés-e, vagy pedig csak hazafiság mutogatás. A hazának inkább használni kell, mint tetszeni. Nincs törvény, amely az önként adást ellenezné. Annál is

inkább, mert fontos háboru folytatására kell, amely nemcsak a fejedelem hanem a hazáé. „Vallyon volt-é valaha több okunk a segedelem adásra, mint ebben a háboruban, amelynek mássát a Világ Historiájában nem találjuk, ebben a háboruban, amely az Isten és az egész emberi nemzet minden polgári társaság, minden rend és minden virtus ellen összeesküdő ellenségeivel folytatatik és a melynek kimenetelétől függ a vallásnak, jó erkölcsnek s a több jussokkal együtt kivált a nemzeti szabadságnak megtartása vagy elvesztése“. *Az igaz hazafiság a jussok oltalmazása.*

19.

Zeyk Dániel — gróf *Teleki* Józsefnek Kolozsvárra. Bécs, 1794. okt. 28. Többek között írja: „A hadi ujságaink napról-napra rosszabbak, csak adna az Ur Isten már békességet, mert ha mégis csak így foly a háboru, nem tudom mit csinálunk, kivált mi, kiknek a jövedelmünk kevés, a házunk tartása terhes, a fizetésünk elvonják és itten semmi jószágbeli naturáléval magunkat nem segíelhetjük, hanem minden nap kész pénzzel kell élnünk.“

20.

Zeyk Dániel — levelének (töredéke). Boritékja nincs, igen hibás. 1797. május 19. „Már talán váradi ujságokat várna Ngod“. Felhossa a vajudó hegy egérszülését, ezzel akarván példázni a váradi katonaság kiállításának kudarcát. Remélték, „hogy egy iртőzatos sereget fognak látni a franciákra fenyegetőzni a váradi térségen“ „és az ezeres kapitány háza előtt 40 gyalog vitéz volt ki gatyában, ki zöld himes köntösben.“ „A Landskriegrath minden nap tartja a gyűléseket és igyekszik a hadi dolgokkal (anná)l (in)kább mivel a béke hírek mellett egy másra jön a parancsolat a vármegyéhez. Sokan félnek, hogy csak pour l' amusement fognak elő-rukkolni, mint a kis Eleknek az ónkatonák“. „A mai postán jött Deuxponti Ujság megerősítette, hogy a Nemzeti Gyűlés is helybe hagyta e békesség punctumait.“

Függelék.

Az alább közölt irat a „Wesselényi“ levéltárban található. A forradalom elméletének mondhatnók, majd Napoléont próbálja jellemezni. Ideje: a XVIII. század első negyede. Szerzője ösmeretlen: *Phyleucros* álnév alá rejtőzik.

Sok körülmény szól Wesselényi báró szerzősége mellett, bár az irás nem az övé. De az tény, hogy a szöveg első sorai az ifjú Wesselényi gyermekirása, a többi részt pedig valószínűleg a nevelő írta, arra enged következtetnünk, hogy Wesselényi a következő iratok szerzője. Tudvalevő szembaja miatt ő nem igen irhatott.¹

1.

A forradalom elmélete.

Ideje: a XIX. század első tizede.

Vannak oly időszakaszok, melyekben a természet borzasztó csudálmányokat szül és egy csuda elnyeli a másikat — és az emberek nem láttatnak

¹ A kéziratot ifj. báró Wesse-lényi Miklós kezdette írni s Magyarosi Tőkés János folytatta. Ez a körülmény Tőkés szerzősége mellett bizonyít.

okoskodásoknak más főökát ösmerni, csak a dühösködő gyűlölséget és az esztelen szeretetet. Aki az okoskodóval egyaránt nem gondol, kárhoztatik s aki ezzel különböző módon cselekszik, gazembernek nevezetik. De hatalmasabb a természet a fanatizmusnál, ha szinte ezek a zabalátlan indulatok által vezéreltetett bírák a világot felfordítani kívánják is, az mégis örökre való és valósíthatatlan, melyet a mi lelkünk mint urát életének s munkálkodásának úgy ösmer, észrevétlenül és ellenállhatatlanul hat az emberi szívben, mindene-
ket az elhagyott ösvénybe lépni kényszerít.

Hiába próbálja a külső világ és a dolgok folyása természetét ami léte-
lünknek felforgatni, megáll az és nem változik s fentartja mindazon valami van és leszen felsőségi uradalmát. Az ember teremti a világot s nem a világ az embert. Ahogy ő azt formálja, úgy lép be a dolgok folyásának cirkulálásába; s valamint ő azt gondolja, aszerint megyen s munkálódik. Csak ő általa s az ő számára van az, körülötte forog mindaz, ami vagy.

Nincsen semmi történetből, mindennek szükséges következtetések. Ami idő-
szakasunk mindazoknak a századoknak produktuma, amelyek mi előttünk az örökkévalóságnak feneketlen tengerébe lefolytanak. Sok történetnek okait ele-
gendőképen ki nem merithetjük. De ki hathat be a régen elmúlt dolgoknak szentségébe, melyet a régiség setét fátyolával beborított. És ki taníthatja meg a holtat szeláni, mely láthatatlanul bennünk mi vélünk élni meg nem szűnik. A mik mi most vagyunk, 1000 esztendőnk resultátuma és úgy az egész emberi nemzet egy határt nem ösmerő folyamat, melyben minden a habokkal küz-
ködik, előre törekedik.

A francia revolúciónak csirája megvolt már a legtávolabb elmúltakba. A politikai revolútiók idétlen szülöttjei a despotizmus századjainak, a nyom-
tatás szüli és táplálja őket és a megvilágosodás születésének óráját sietteti. Ha despotáktól és raboktól megtisztul a világ, a politikai orkánok sem dühös-
ködnek többé. A közönséges megismerése az emberiség nemességének felderü-
lése, az örök békességnek és minden embereknek mind személyeknek becsü-
lése, időszakasza a republicanizmusnak. Aki másokat nem becsül, megveti az magát, aki mások szabadságát becsüli, szabad ember az, ha szinte békókba sóhajtozna is. Mihelyt az emberek egymást testvéreknek s ugyan egy Atya gyermekeinek, aki az eget és földet kormányozza, ösmerik, elkezdődik akkor az igazság s a szabadság országa. Semmi sem eszközli úgy a revolútiókat, mint a törvényekre nézve az *egyenlenség*, semmi sem tartóztathatja azoknak folyását inkább, mint az igazságra nézve az *egyenlőség*, ahol az okosság ül a trónuson, a bölcsesség hozza a törvényeket, az igazság mondja ki a sententiát, minden revolúció faragható matéria semmivé tétetik s minden ok az igazság-
talanságra elenyészik. Semmi mélyebben meg nem illeti az embereket, mint az igazságtalanság és semmi vakmerőbb cselekedetekre és véresebb kegyet-
lenségre nem indítja őket, mint a vélek való méltatlan bánás.

A nagy lelkek időszakaszai a revolútiók; mint egy tündéres vesszőnek csapására készen állanak elő ezek és csudálkozást, félelmet okoznak, ahhoz képest amennyire távolabb vagy közelebb vannak. Az emberek természeti tulajdonságaikon nézve nem annyira különbözők egymástól, mint mi, azt ami mindennapi világunkba szemléljük, mely minden nagyot megöldököl s minden

merész igyekezetet még születésébe megfojt. Engedjék csak magára a természetet az emberben munkálkodni s azt szabadon kifejlődni s minden erős akadály nélkül az igazság határai között maradni, távoztassák el csak mindazokat az eszközöket, melyek a lelket megnyomortíják: oly emberi nyomot fogunk magunk előtt látni, mely gondolkozása módja erejére s energiájára csodálkozásunkat és szívének jósaős nemességére nézve a mi tiszteletünket huzza magára. Aki nagy akar lenni, szabadon kell annak munkálódní, minden megszorítás s minden erőszakttétel, mely a természetén esík, meggyengítése az emberi léleknek. Aki nagyon kiterjedhet, sok erőtt nyer az s aki akadály nélkül munkálkodhatik, sok bírodalmat nyer az magához; ki cselekedett valaha nagyot és jót, aki magához nem bizott? s kit bámultak mint egy csudát a véle együtt levők máson mint azon, aki nemesen, nagysaősosan és szentül a Geniusának szívében áldozott. Minden időszakaszok, melyekben a nagy történetek csoportoznak s melyekben az emberek, mind a virtusban, mind a vétkekben sokra terjednek, nevelő iskolái a nagy lelkeknek. A státusoknak felforgatások és a pusztító hadakozások úgy láttatnak mind eddig, mintha a nagysaőságnak előhozá-sában eszközök volnának.

Rettenetes-természeti tehetséggel bíró emberek a trónusokig emelkedtek, egyedül uralkodókká tették magukat, még a jobb következendő reménysége íránt is megcsalták a tirannusoknak félelmet okozni szokott géníusától megfosztatott szegény emberi nemzetet. *Fő Valóság*, ki a széles világot kormányzod, kit a Lybanuson a cedrus úgy mint a fereg a porban imád, kinek szavára új napok előállanak és elenyésznek, miért hogy a gonoszság győzedelmeskedik, miért kellett az emberi nagysaőságnak ugyancsak az emberek szervezhetetlen sorsok által a legnagyobb polcra emelkedni? s miért kellett a gonosznak ami után a jó törekedett elérni? s miért volt örökké azoknak a részéről a győzelem, akik az igazságot lábbal tapodták? s miért volt annak számára, aki minden emberek mint társait szeretett, aki mindennek jót kívánt s mindennelkkel tehetsége szerint jót tett, annyi kemény és véres harcok után, melyet egy igaz ügy mellett végbe vitt, csak a setét sír a jutalom? Miért győzedelmeskedtek mindenkor az érdemetlenek? miért léphettek mindenkor azok, kik mindent valami szent és tiszteletreméltó, megvetettek, a Trónusra? s mért lettek azok a leghatalmasabbak, akik számlálhatatlan holttesteken értek a célra? A giron-dinoknak el kelle esni és egy fenevad, kinek nevét kimondani nem merészlem, aki az embereket, mint a füvet gyilkosul kaszálta, uralkodott? Nem hat-hatnak be szemeim e szomorú setétbe, minden körülöttem setét éjszaka és mélységes titok. Hogy az én megtojóódott szívemnek enyhülést szerezzek, a porba borulok.

Valaholott a világ történeteinek leírását felnyitjuk, tüzes vonásokkal szemünkbe akad az, hogy csak a legvakmerőbbnek, aki mindent valami igaz-saős, megvet, kedvezett a csalfa szerencse s az igazat pedig, ha a világ szabadsaősát tárgyazta a dolog, elnyelte a mindenekeket megemészto sír. A francia revolutiot a későbbiek használják s mindazon hasznokat, melyeket ígér magok-hoz vonják. Hol vannak azon bátor szószólók, kik a mindenféle despotizmus-nak akár a sokaságtól akár az uralkodóktól származtanak légyen nemes tüzzel ellene szállottanak légyen? vagy a setét sír vagy a szegénység rejtette el őket,

az ő példájok s fáradhatatlan munkálkodások s nagy feláldozások elveszve láttatnak lenni.

Gyakran hallom ezen igéket: „a nagy emberek a világra nézve nagy szerencsétlenségek”, — de én ellenkező módon gondolkozom. Azokat tartom én nagy embereknek, kik az igazság és virtus törvényének éppen azon mértékben örömmel s önnön hasznok keresések nélkül engedelmeskednek, valamint lelkes tehetségekkel s cselekedetekkel dicsekednek (csak ezek érdemlik a nagy nevezetet). Az emberiség szerencséjére bizonyásigul szolgálnak annak, hogy a virtus nem üres álmokkép, az igazság nem csupa tűnemény. Astrea még a földről el nem költözött. Különböző módon vagyon a dolog a *nagy elmékre* nézve. Ezek gyakran ostorai az emberiségnek. Valami nagyravágó s uralkodni kívánó indulataiknak eleiben áll, feláldozzák azt. Nem esmérnek más törvényeket, csak alacsony indulataiknak kielégítését, más célért nem viaskodnak, csak önnön hasznuk keresések kielégítéséért, az eszesség e világ labirintusába egyedül vezérlőjek. Nincsen afelől jelentő érzések, hogy a bölcsesség egyedül minden cselekedeteit a halandóknak igazgassa.

Ami századunk egy embert állíta elé, ki amely nagy mértékbe bámulva csudáltatik, gyűlöltetik is, s valamint tiszteltetik úgy irigyeltetik s valamennyire magasztaltatik, annyira szidalmaztatik is. Mért nem dicsérik vagy mért nem gyalázzák azt mindenek? Mért kárhoztatja azt az egyik, amit a másik az égig emel? Miért nézi őtet úgy, mint egy jól tevő Geniust az egyik, amidőn a másik őtet mint egy pusztító pestist átkozza? Az igazság és virtus törvénye csak egy, következőképen az erkölcsi és igazságot tárgyazó becse egy embernek az ítéllettelnek csak egy mértéke által határozthatatik meg. Miért hát oly különböző egy ember felől az ítélet, aki a legmélyebb homályból a vakmerő merészség s alkalmas volta által egy polcra hágott, mely legmagasabb célja az emberi nagyravágódásnak?

Napoleon Bonaparte a merész és szerencsés elég hoszasan mutatta magát a közönséges játszó piacon, úgy annyira, hogy próbálni lehet egy kevés gyűjteményt érdemlő életének, gondolkozása módjának s karaktere leírásának szolgáltatni. Ezen különös ember külső leírására nézve nem szűkölködik a matéria, s eleget cselekedett, amelyből egy tekintet belső mivoltába is tenni lehet. Mint embert, mint polgárt, mint katonát és mint uralkodót karakterizáljuk tehát őtet, s tekintsük őt úgy, mintha nem a mi időnkbe, hanem a legtávolabb századokban élt volna. Hívségesen, egyenesen, részrehajlás nélkül, kinyílt szívvél vizsgáljuk s próbáljuk meg miket cselekedett és szólott, az által becsét erkölcsi törvényi tudománybeli tekintetben határozzuk meg.

Aki közönségesen cselekszik, közönséges vizsgálás alá van vettelve, s aki a nemzet dolgait folytatja, azaz aki törvényeit oltalmazni s hasznaira gondoskodni épen oly igazságosan, valamint szabad szívvél kell annak megítélni, mert csak eként lehet rothadt fekélyét az emberi természetnek az uralkodni kívánást s az önnön haszon keresést kiirtani s az által a nagy és nemes indulatoknak befolyást szerezni.

Bonaparte Napoléon.

Ideje: a XIX. század első negyede.

A végpontok megérik egymást, a víz meg nem oltja többé a tüzet, az emberek és a halak felcserélik lakóhelyeiket, a hegyek szűlnék és a szegény halandók szorongattatnak és csudálmányok által ostromoltatnak. Mindenek mozgásba vannak és semmi sincs állandó, csak az állhatatlanság.

Azon demokraták, akik kevés idővel ezelőtt minden urat meg a törvényt is átkozták, az uralkodó Bonapartenak szolgálivá és imádóivá lettenek. Uraim, ha az efféleségek és csudák meg nem szűnnek, minek előtte elkészülhetnének s megtérhetnének, a világ vége bekövetkezik, mert legkisebb amit egy talpán álló becsületes az ura credóját követő democrata minekelőtte megigazulhat, tehát, hogy zsákba öltözve, fejére hamut hintve penitenciát tartson.

Valóban gyönyörűséges hallás és felséges látás, amidőn hajdani hőrszai a szabadságnak egy dicséretet a másik után szerencsés szabadulásán egy szűznek, kit sem nem láttanak, sem nem hallottanak s ki reájok nézve még a senkinek is csak árnyéka, énekelnek; mely megegyeztetett hanggal kiáltják, hogy az olyan erőszakos csapások szükségeselek annak megtartására s mely teljes lemondással litániájakat ezen refrennel bevégezik, hogy most mindenek jól folynak és az Urnak legyen hála, hogy mindenek így lettenek.

Százszor boldog halandók, kiknek a szerencse azon sorsot adta, mindenkor az uralkodó hatalomnak részén lenni, mely irigységre méltók ők s mely szánakozásra méltók vagyunk mi, kik magunkat azon régi tündérektől, az igazságtól és szabadságtól elcsábítottuk. Mi a háborgó s köziklákkal teljes tengernek kegyetlen hajjaitól ide s tova vettünk, nincs csendességünk, nincs nyugodalmunk, ők pedig a hatalomnak oltalmazó fedele alatt csendesesen ülnek és békességbe élnek. És ha holnap egy *Nero* ül a trónba, azzal vigasztalják magukat: nem lehetett ez másként.

Bonaparte ama dicséretes és híres hőrsza a jelenvalónak s egy gyűteményt most lehet az ő morális igazságot illető és intellectualis becsére nézve, amidőn az ő barátjai és ellenségei mérték nélkül való kiöntésekben buzognak, ideje korán szolgáltatni. Ezen könyvnek írója becsüli a lélek tehetségét valaholott találja. De még nagyobbra becsüli az igazságot, szabadságot és a virtust s kevésbbé csudálja a legtündöklőbb tehetségeit az észnek. Dicséri azt, ami neki dicséretre méltónak tetszik s ócsárolja azt, valami ítéllete szerint méltó az ócsárolásra. Tehát szabad szívvél szótolt egy ember felől, kit némelyek mint bálványt imádnak, mások pedig mint egy gonosz lelket átkoznak s így gondolkodik, hogy ezáltal az igazságnak és az igazság kiszolgáltatásainak, kik mindketten a rabságtól és tirannismustól nagy távolságra vannak, szolgálatot tett. Más részt nem veszen a világ mostani történeteiben, csak ami javára szolgál az igazságnak és a jónak, tehát őreá nézve mindegy, akárki üljön a franciaországi kormányshéken, csak hogy annak kormányzása igazságos s a szabadság egy bölcsen organizált constitutio által állandó barátságba helyeztetett légyen. Gyakran kijelentette már Bonaparte felől közönségesen gondolkodásának módját, ahhoz, mint katona, amit cselekedett csak

azt beszéllette elő, következképen mint embert, mint polgárt, mint uralkodót, mivel neki arra a matériák hibáztanak, meg nem ítéltette. A matériát, melyet mostani ítélettelnek fundamentumául tett, maga Bonaparte szolgáltatott, mert kihirdette proclamatiójából, tartott beszédjeiből és végbe vitt cselekedetéből áll ez.

A megjegyzések a legujabb francia polgári alkotmány iránt legkönnyebb módon megszaoríthatnak volna, ha az író határok közé nem lett volna szorítva, ha céljával meg nem egyezett volna, minden egyes pontjait a constitutionnak az egészhez, ezt pedig egy ideáljához egy természeti igazságon fundált polgári alkotmánynak proportionálva, előszámlálni. Egybe hasonlítottta volna az új alkotmányt az ezelőtt három esztendővel valóval (mely felől ezelőtt egy néhány esztendővel egy kritikát szolgáltatott, mely bátor egy néhány dicséretes recensiót kiállott s egy író maga munkájába szóról-szóra beavatta, mégis elfelejtett) ha egy szélesen kiterjedett munkát az új alkotványról akart volna írni.

Részrehajlás nélkül való, a törvényes igazságban és az időbe történt dolgokban tudós bírákat kíván ő magának: az igaz és igazság volt minden törekedése és így gondolkodik, hogy minden szoros ítélete mellett is az ítélet alá vontatott subjectumra nézve igazságtalanul nem cselekedett. Csalhatatlan igazságokból ítélt, melyeket nem a módinak vagy a religiónak productumainak tart, sőt inkább az emberi igaz okosságban otthon lenni gondol, azért oly keveset gondolt az egyiknek békóival, valamint a másíknak a vak buzgóságból származott dühös gyűlölségével s mind kettejektől egyarányu távolságra maradt.

Minden revolutiot Franciaországban igazságosnak tartanak; mihelyt az kivívódik s minden dolgot jónak, mihelyt a füstbe nem megyen. Jól is cselekszik ők azt, mert ki busulna egy időszakasban, melyben a revolutiók módíva lettek azon régi módi képzeldéseken? Igazságot, igazság kiszolgáltatását csak azok cselekszik, kik vagy idő nap előtt megvénültenek, vagy tanulószobáikat a világgá tették s kik azt képzik magukban, hogy mindeneknek magokat az ő szűk szívü képzeldések s izetlen, büzetlen erősítések s az ő régi szabásu állítások szerint kell igazítani. A világ a maga útját követi s az ilyen kurta látásnak csak a nyomát hagyja hátra, amazok ellenben a folyamattal egyetemben usznak s az elsülyedésnek veszedelmétől mentek, ma egy *Robespierrel*, holnap egy *Bonapart*et dicsérnek s átal nem láthatják, hogy miként mehetett másként amint most; s jól cselekszik, mert a stoikusok mondása: *nul admirari*, éppen ugy illik hozzájuk, mint az *Ave Maria* a naturalistához.

Remélem, hogy céloamat (az uraknak ajánlom ezen könyvet s iránta hatalmas pártfogásokat kikérni) nem fogják rosszra magyarázni s ezen egy ujnak születésével elhagyatott árvát szokás szerint meg nem fogják vetni vagyok

Phyleuteros.

3.

Könyvismertetés a Wesselényi-levéltárból.

E könyvben *katholikus pap* tanítja, hogy keresztényi kötelesség a revolutio s róla, mellyel ír, evangéliumi egyszerűségű. A munka főpontjai ezek:

Isten az embereket egyenlőkké teremté, ő egyedül az ur és uralkodó. Minden próba felebarátunkat szolgasági függelembe tenni, véték, jogbitorlás és erőszak. Az uraság tehát e földön a testvéri egyenlőség elnyomatására jöhet létre. Kegyetlenség és vad erőszak tarthatják egyedül azt így fenn. Ezen erőszak ellen felkelni, a szabadságot minden földi függőség és szolgaság alul felmenteni, érette harcra kelni s a legkinosb halált is elszenvedni minden keresztény legszentebb kötelessége. Mert azért ölté fel Krisztus a szolga alakot, hogy az emberiséget szolgaságából megváltsa ; csak a királyok és fejedelmek lázadtak fel e megváltási munka ellen s nem irtóztak magát a keresztény hitet bitorlott hatalmuk alapjává tenni. De közelg a teljesülés ideje s nagy elhatározó harcra készülünk, melyben a szabadság fiai győzni, e világ fejedelmei s urai pedig veszteni fognak.

A munka következtét oly kevésbé határozhatni meg, mint a jövődőt, annyi azonban bizonyos, hogy a forrongó tömegben e kórász felszámíthatatlan befolyással bírand. Különös, hogy e munkában a revolutio tana vallássá szerkeztült. Jelenség ez arra, hogy a 18-ik század negativ irányának vége s hogy positiv iránya, mely Európát átfolyta, mind mélységre, mind hatásbeli erőre nézve növekedett. Elláthatni tehát, mi természetű lesz azon harc, melyhez mindinkább közelgünk.

Magyar katonák a francia forradalmi háborúban.

A magyar katonák vitézsége közmondásszerű. Ha harcra keltek hír, dicsőség járt nyomukban. Sokszor küzdöttek külföldi csatatéren is. A külföldön harcoló magyar katonáknak haza küldött levelei figyelmet érdemelnek. Most az Erdélyi Nemzeti Múzeum rendezett levéltárának tíz ilyen oklevelét ösmertetem. A franciaországi mozgalmak nyomán támadt hadjáratokban harcoltak ők, így leveleik a francia forradalomra nézve kiváló fontosságú források.

Ne kutassuk, hogy mint került a forrongó francia nemzet összeütközésbe a többi európai nemzetekkel. Tisztán ezeknek a külföldre indult magyar katonáknak leveleire szorítkozzunk. Érezték ők mindnyájan, hogy nagy harcra indultak. Ők maguk bujdosásnak nevezik hadivonulásukat.

Hogy azonban rendet tarthassunk az előadásban, ösmertetjük elsősorban *a hadak vonulási útját*, másodsorban *a hadakozás színterét*, harmadszor az ezen tíz oklevélben található *hadműveleteket*. Katonák írják, még hozzá tisztek, akik némiképen belepillantottak a dolgok mélyébe s nem egy fontos hadimozdulat kiválóságát ösmerték fel.

A haretér, ahová Ausztria érdeke vezette a regimenteket: Németalföld volt, a hová a hadak a következő irányban vonultak:¹ Az északi regimentek Brünn, Znaim városok érintése után Alsó- és Felső-Ausztrián keresztül érkeztek Schärding innmenti városba, itt találkozott újtók a délről indult regimentekkel. Innét erőltetett gyors menetben haladtak Bajorországon keresztül Nürnberg, Rothenburg imperiális nagy városokon keresztül és Ansbachon, majd Frankfurt mellett Köln irányában a Rajna vizén keresztül érkeztek Német-

¹ Az útirányt Aranka Ferenc leveléből pontosan meghatározhatni. Schärding a Duna és Inn összefolyásától nem messze van.

alföldre. Útközben futárok siettetik a hadakat, mert nagy szükség volt az új haderőre. Mikor a levélíró *Aranka* Ferencz kapitány kifelé ment, feljegyezhetette, hogy „láttunk az uton véghetetlen temetésekét.” Sok emberáldozatot is követelt a háború. Meggyült a bajuk az erdőkben lappangó ellenséggel is, bár amint megjegyzi ugyanaz a levélíró: „ahol a sikra kaphatjuk őket, abból ugyan egy se megy el.” Ugyancsak az ellenséges területen az utak mind megvoltak rongálva. Mégis Báró Bánffi főhadnagy szavaival: ezen ország (azaz Belgium) méltán lehetetlennek tartható oltalmára szükségesen megkivántató hadinép számában való hiányosságot sebes marsaink által hol itt, hol amott toppanván, hadi rendhez szoktatott népünknek állandóbb bátorságával pótolgattuk.” Ahol csak szerét tehették, meg is verték az ellenséget. Némely katonatisztet még felesége is követte a táborozásban. Így például a most idézett Báró Bánffi főhadnagyot sem hagyta magára élete párja *Gányi* Erzsébet. Rendesen valamelyik nagy városban telepedett le a nő, míg a katonaférj a táborban lakott. Ennek a Bánffinak szüksége is volt a gyengéd hitves ápolására, mert „a melle jobbulni teljességgel nem akar, ha 500 lépést megy gyalog, elfullad” írja levelében. Egyiket-másikat családi öröm is érte: Bánffi főhadnagy felesége külföldön ad életet Mihály fiacskájának.

Hogy milyen sanyaruság volt néha osztályrészük, hallgassuk meg saját szavukat: Menekülniök kellett az ellenség elől „A lovak drágasága miatt forspontot vagy postát venni erszényünk lapossága nem engedte meg és így mindenünket ott kellett volna hagyni, ha egy kurir rajtunk könyörülvén, lovacsáját kölcsön nem adta volna, amelylyel is egy részét elhagyván bagázsianknak, 4 napon 12 órájárást jöttünk.” Maga hozzá teszi: „hová megyünk, azt Isten tudja.” Ilyen körülmények között, még hozzá télen, nem csoda, ha a beteg férj „kimonhatatlan szomorúságára” a felesége is betegágyba kerül. Alig merik remélni sorsuk jobbra fordulását.

Olvashatunk azonban kissé vigasztalóbb híreket is a katonák utazásáról. *Aranka* kapitány valóban érdekes megjegyzésekkel kíséri azokat a városokat, amelyekben megfordult. „Valamennyi tartományokat jöttünk — írja — annyiféle a szokás mind öltözetbe, mind gazdaságba, mind becsületbe, mind építésmódjába, ételbe, italba, beszédbe, de ugyancsak az Ausztria és az Ansbach tartományok hozzá hasonlíthatatlanok. Nagy gazda és igen derék földnép lakja

ezeket.¹ Sok helyeken csak parasztnál, de úri palotákba voltunk, úri módon. egy pénz nélkül éltünk, kész ebédre vártak, ha tulajdon atyjokfia lettünk volna, szivesebb alkalmaztatást nem várhattunk volna. Valóban jól is esett katonáinknak s nekünk is, mert ha egyformán kellett volna fizetnünk mindenütt, soha sem tudom, hogy élhattunk volna.²

Kivált a papok hallatlan emberséges emberek, majd csak a lelkeket ki nem adták. Egynéhány helyen volt szerencsém — írja *Aranka* kapitány — papoknál szállani, de már jobb és bővebb alkalmaztatást semmi uraságtól nem kaphattam volna. Valahová olyas helyre érkeztünk, ahol kivált nagyobb papok — mint praelátok, superiorok voltak, már beérkezésünkkor ott volt a követ s mindnyájunkat ebédre és pedig mindenütt urira vittek. De volt az ausztriai fain bornak s ide közelebb az Champaner és Burgundernek, a csokoládénak, kávénak dolga. Egészen más képet tár elénk ez a tudósítás, mint az előbbi panaszos Bánffi-levél.

Az is megesett, hogy a vonuló magyar katonák kint lakó honfitársakra akadtak. Elképzelhetjük azt az örömet, melyet egy-egy ilyen találkozás okozott. *Aranka* kapitány említi, hogy az ansbacher hercegségben egy született magyar hercegnénél voltak, *Hohenlohe* Albert Károly herceg feleségénél, báró *Reviczki* János tábornok leányánál, *Reviczki* Judithánál, akitől a waldenburg-schillingsfürti hercegi ág származott. „Nem tudott örömben mit csinálni a hercegné — írja *Aranka* — igazán most is mutatja mind viseletbe, mind szokásba, mind udvara-tartásába igaz magyar vérit.“ Örvendeztek persze a katonák is, amikor nagy rangban láttak egy szemrevaló magyar asszonyt, aki „talán 30 esztendősen lehetett, de igen szép Donna“, jegyzi meg *Aranka*. Bizonyára várhatta is a magyar katonákat, hisz a vonuló sereget hire rendesen jóval megelőzi. Tetőtől-talpig magyar öltözetben fogadta honfitársait, akik nem is tudták hirtelen: vajjon Kolozsvárt vagy Marosvásárhelyt vannak-e, úgy zavarba hozta őket a hercegné pompás magyar ruhája s a magyaros környezetében köszöntve csengő magyar szó.

A mainzi választófejedelemségen keresztül haladva találkoztak francia foglyokkal, körülbelül ezer francia foglyot kísértetett a porosz király a maga birodalmába. A foglyok között sok tiszt is volt,

¹ A Rajna völgyét és Belgiumot érti.

² L. még ezenkívül a 42. oldalon Toldalagi Zsigmond levelét.

„akik lármáztak, hogy gyalog kell menniök. De a commendans csakhamar bedugta szájukat az „Egalité“-vel, azaz egyenlőséggel, mely szerint csak gyalog kelle menni nékiek is.“

Nagyon panaszkodnak katonáink a rettentő drágaság miatt. Így csak Aranka levelét olvassuk: „Nem lehet kimondani, — írja Frankfurtból — micsoda drágaság van itt. Tíz krajcár egy font hús, de nem csuda, mert 130 forint egy hizott ökör, 10 forint egy borju, 7 forint egy bárány. Egy tyúk vagy más efféle majorság, nem is tudom, mert én effélét nem eszem, akárhogy is huzzam a lepedőmet.“¹ Egy nap egy német forint oda volt. Még hozzá neki szolgálai is voltak s mindkettő fiatal, megkivánták az ételt. Sört és pálinkát is kellett nekik adni, mert féltette őket a betegségtől. Érdekes, hogy beljebb a harctéren már csak 8 krajcár a hús fontja, tehát 2 krajcárral olcsóbb. A sörnek kupája 5 krajcár, de sört csak ott ittak, ahol bort nem kaptak. S ha olyan helyen kellett harcolniok, ahol borszüke volt, alig várták, hogy a várakkal végezve tovább mehessenek.

Ebből a néhány vonásból is láthatni, hogy mily mozgalmas volt egy-egy regiment vonulása. Az ellenséges területen természetesen mindjárt megváltozott a hadak magatartása. Mentül előbb leszámolni az ellenséggel! — ez vol a céljok.

Mielőtt azonban bele kezdenénk a hadakozás különböző jele-
neteinek ismertetésébe, lássuk előbb magát a teret, ahol a mér-
kőzés folyik. Itt is csak magukat a tudósításokat vesszük figyelembe,
még pedig a levelek keltének sorrendjében. Végeredményében fogal-
mat alkothatunk a harcterről.

Báró *Bánffy* Deerlyk vidékén táborozott, mikor levelet írt báró Bánffi Farkasnak 1792 junius 26-án. A főhadnagy levélíró a háború egy érdekes epizódjának elbeszélése közben megemlíti a Lis és Schelde között fekvő városok jórészét, Deerlyk, Harlebeck, Courtrai, Ypres, Menin, Tournay, Lille városokat, Franciaország Nord départementjét s a felette levő főbb helyeket. Megjegyzéseket nem fűz e városokhoz.

Majdnem valamennyi levélírónk itt hadakózik. *Sztárai* generalis Florenne városánál csufosan megszalasztotta *Lafayette* elő-
hadát, amelyet *Guovion* vezérlett, még 3 ágyujokat is elvette s

¹ Nagy drágaság, mert a pénz vásárló ereje akkor a mainál nyolcszorta sőt tízszerre nagyobb volt.

egészen Filippeville ágyui alá kergette. A császáriak az ütközet hevében nem sejtették, hogy Lafayette valóban kiváló hadmozdulattal Maubeugehöz vezette a fősereget. Ezáltal mintegy lekötötte a császári sereget, amely valóban szemben, a Mons alatti Frameries helységnél vert tábor. Itt még az éjszaka folyamán is folyt az ellenségeskedés, a császáriak megtámadták a Betigni és Grisel között levő Gouviont. A franciák úgy akarták hadállásukat megvédeni, hogy a körüllevő erdő fáit ledöntögették. Egy darabig ellen is állottak. Egy órai ágyuzás után *Sztárai* generális két magyar és egy vallon gránátos hadtesttel — melyben volt e tudósítás írója Bánffi főhadnagy is — szörnyű ordítással kezdték ostromolni a franciák bal szárnyát és Grisel faluját. A falu végén álló franciák a harmadik ágyúlövésre megszaladtak és magukat a falu háta megett lévő erdőben vonták meg számos halott hátrahagyásával. A császári táborban azt hirdették, hogy halva maradt maga *Gouvion* is.¹ A császáriak vesztesége 80 halott és 42 sebesült. A franciák el akarták hordani halottjaikat, de a vakmerő uhlánusok az erdőben utánok rohantak, el is esett közülök 27 ember, de a franciák közül 300 vitézt vágtak le. Így a franciák összes vesztesége 500 halot és 31 fogoly.

Ez az ütközet azonban korántsem volt döntő küzdelem. Lafayette sokkal okosabbnak gondolta, hogy a császári sereget lekötve tartsa, de végleges leszámolásra nem gondolt. Időt akart nyerni, s meg is nyerte azt is, a győzelmet is, mert a császáriak csatározása alatt *Luckner* az egész francia haderővel Lille alá nyomult. A császári sereg szemben találta magát 80 ezernyi pihent francia haddal, míg oldalt Lafayette hadállása fenyegette a győzelemittas császári hadat. A győzelemmámor eloszlott. Kénytelenek visszanyomulni Tournayba, és Courtray városban megszállt *Clerfuyt* osztrák tábornok hada gróf *Latour* parancsára visszahivatván, két oldali támadásra küldték. De *Luckner* főlénye oly annyira szembeszökő, hogy a császári had még sem próbálja a komoly ellenállást, menekül hanyat-homlok, elhagyta ágyuit is. Így került kardesapás nélkül francia kézre Courtray, Menin és Ypres. Ezekről a városokról fanyar megjegyzéssel mondja *Bánffi* főhadnagy, hogy „a két utolsó t. i. Menin és Ypres egészen üres volt és a lakosokat a francia szabadság már megszédítette.” A császári armádia sohasem birt boldogulni a szabadság eszméitől buzgó közszelemmel. A császáriak kénytelenek feljebb

¹ Ez valótlanság, mert Gouvion 1830-ban halt meg.

nyomulni s Flandriában — a Lis és Schelde folyók között sáncolják be magukat. A Harlebeckben levő kevés franciát kiűzik. Esnek kisebb-nagyobb csetepaték napról-napra, de ezek sokáig nem öltenek komoly jelleget. Épen e táborozás idején írja levelét *Bánffi* főhadnagy. Megragadja az alkalmat, hogy néhány tábori megjegyzést is írjon levelében. Így említi, hogy a franciák reitentően félnek a magyaroktól és szakállas farkasoknak (loupes garoupes) neveznek bennünket. Kevés kegyelemmel is bántak a foglyokkal, kivált a rebellisekkel — vallja őszintén a levélíró. Példát is hoz fel. Két szerencsétlen rabot, amint elfogták őket, mintegy rögtönítélkezéssel — hóhéruk nem lévén — összelövöldöztek. Nem csodálkozhatunk hát egy cseppet sem az épenséggel nem szelid „szakállas farkas” elnevezésen. Megemlíti a belgiumi belső pártoskodást is, amely nagyon bizonytalanná tette a postát. Nem tartozik a harcok leírásához, de megemlítem, hogy *Bánffi* főhadnagy épen a posták rendetlen közlekedése miatt levelét előbb Bruxellesbe küldi el a feleségének, aki azután haza küldte azt Magyarországra, B. *Bánffi* Farkasnak.

Ugyanaz a levélíró félév múlva már Kölnből ír. A csapatok elhagyták Belgiumot s már készülnek átkelni a Rajna vizén. Szükség van a segítőhadakra. S a segélyhadak nagy gyorsasággal közelednek is. Egy ily segélyhaddal jő másik levélírónk, *Aranka* Ferenc kapitány, akinek három levelét ismertetjük most ezuttal első ízben. Első levelét még vonulása idején írta a majnai Frankfurthból 1793. ápr. 3. Ide épen ekkor érkezett 300 elűzött mainzi lakós, kik a francia szabadságra megesküdni nem akartak. Ezek a szerencsétlen földönfutók mondanak egy s más újságot. Így többek között, hogy *Custine* francia tábornokat a poroszok elfogták.¹ Ez azonban csak a mainzi menekülők túlzott híresztelése. Ekkor Németország területén csak Mainzban volt számottevő francia erő, Flandriában pedig Dornik, Menin és Ypres városokban. Arankáék remélték, hogy egy hét alatt Németalföld megszabadul a francia veres sipkától. Voltak a táborban olyanok is, akik emlegették, hogy nekik egyenesen

¹ Custine már az amerikai harcokban kitüntette magát. Eleinte az 1792. és 1793-as háborúban is szerencsével harcolt. De 1792. dec. 2. a poroszok és hesseniek Frankfurtnál leverték; 1793. január 6. Hocheimnél szenved vereséget, a tavaszon pedig a poroszok Bingen és Kreuznach között győzték le. A jólléti bizottság Párisba hívatta és lefejeztette.

Franciaországba kell menniök; csakhogy ezek a vágyódások nem váltak be. A tavaszi nagy győzelmek azonban megmagyarázzák a vérmes reményeket. *Wurmser* átkelt a Rajnán és Speyert elfoglalta. A poroszok Wormsot foglalták el. A levélíró szinte meg is szánja szegény Franciaországot. Hisz oly rettenetes sok nép megyen rá! Angolok, hollandusok, spanyolok, sardiniaiak s muszkák — mintegy 400.000 ember — fenik fogukat s fegyverüket reá. S Franciaországban belső háborúságok is dülnek, amit jól tudnak Arankáék táborában is. „*Vis consilii experts mole ruit sua*“¹ idézi a klasszikus költőt, talán még ebben az esztendőben el is vesznek. Hisz csak egy félhónap alatt 20.000 francia hullott el a csatatéren. Szöknek is ezrenként. A mi katonáinknak szinte nő a szívök, mindnyájan jó reménységgel tekintünk a küzdelmek elé“. Ezzel végződik Aranka kapitány első levele.

A másodikat már Belgiumból írja. Mihelyt megérkezett az ott táborozó *Coburg* herceg hadához — hol alig várták már jöttüket — egyesült a két had és együtt haladtak a „jakobinusok főfészkébe, Lüttichbe“. Innen visszatérőbe jól megnézte Marimo nevezetű királyi kastélyt. Itt már előbb franciák jártak s kilőtték a vadaskertből az összes vadakat. S ott voltak már a „comissariusok is, hogy a diszes királyi palota minden ékességét elkótyavetyéljék“. Közbe jött a józsefnapi vereség² s a franciák eszköz nélkül odahagyták a kastélyt, még felgyújtani sem maradt idejük. Mikor Arankáék Lüttichben jártak; épen „akkor mene el az áruló *Dumouriez* francia tábornok Helvetiába.“³ Vagy 1½ miliomot magához kaparintott“, „avval megélhet“ jegyzi meg *Aranka*. Az angol gyalogság már megérkezett, a lovasságot épen várják a császári fősereggel együtt. *Coburg* serege — Aranka szerint — rámegy vagy százezerre. A francia földön való operáció minden órán elkezdődhetik. *Károly* főherceg a második levél keltének napján — 1793. ápr. 23. — ment el Bruxellesbe,⁴ hogy a birodalmat által vegye. „Nehezen esett Hercegségének, hogy az armádiát a császár erős parancsolatjából oda kellett hagyni. Kétségkívül félti a császár s azért adott más fogla-

¹ Horatius mondja egyik-ódájában: „Az erő megfontolás híján saját sulya alatt roppan össze!“

² Neerwindennél 1793. március 18.

³ 1793. április 4-én szökött meg *Dumouriez*.

⁴ 1793 ápr. 26-án ért Bruxellesbe.

latosságot neki — jegyzi meg *Aranka* kapitány. A sereg azonban egy cseppet sem félt.

Az áruló Dumouriez helyére *Dampierre* generális került. Majd megválnak, ha csak annyira is mehet-e, mint Dumouriez. A francia nemzeti gárdának valóban ekkor már reménye is alig lehetett. „Semmi pardonjuk sincs“; kaszabolják őket mindenütt. Mióta el kellett Hollandiát és Németalföldet a franciáknak hagyniok,¹ több mint 40.000 ember esett el közülök. Tizenegy regiment átpártolt az ellenséghez s most már honfitársaik ellen harcolnak.

Bővebben tudósít a hadi eredményekről *Aranka* kapitány a harmadik levélben, amelyet Bruxellesből küldött. A francia hadsereg nagy erővel Valenciennes felől kezdi meg május elsején az előnyomulást. Talán Condé környékének felszabadítása volt a céljok. Már jó előre eljutottak. A császári sereg sem nézte tétlenül a franciák támadását. Reggel hat órakor lármát fuvának; lóra ülénk, mint a villanás, úgy rukkoltunk rajta“. Pont nyolc órakor értek viadalra. Az egész armádia kirukkolt. Délután két óráig tartott a heves küzdelem s a franciákat le is verték. Tizenkét ágyút vettek el az ellenségtől, de kevés esett rabságba, mert aki a kardjuk elé került, azt levágták. A császári hadból 150 ember hullott el, míg francia részen több mint 1000 ember maradt holtan a csatatéren. *Quievrain*tól 2 órányira Valenciennes felé — az ütközetben nyert területen — foglalt állást a császári had. Egész nap csunya ferge-
teges idő volt. A lóról le sem szállhattak, hanem másnap reggelig éhen-szomjan kénytelenek nyeregben maradni. Elkecseredett volt a küzdelmök. Húsz ágyú is szólt egy roppanásra. „Kinek neve melyikre volt írva, megkapta. A többi megmaradt“. A megmaradtak közt volt a mi levélírónk is. „Légyen áldott az Istennek neve érette“ — mondja a levélíró. A császári had megállotta a helyét. Erős hadállást foglalt a hegyoldalon, míg a franciák a síkon álltak hadi rendbe, úgy hogy a császári had mindent láthatott, amit a francia táborban csináltak. Május 2-án délután *Dampierre* generális belátván, hogy itt nem boldogul, neki fordult *Clefuyt* osztrák generális jobbszárnyának. Szólt az ágyú meg az apró puska egész sötét estig. A franciák azonban itt is vesztenek s *Clefuyt* még erősebben vetette magát Conde városra. Május 6-án *Dampierre*

¹ Csak a már többször említett Menin, Ypres, Courtrai maradtak francia kézen.

ujra támadást intézett *Clefayt* ellen. A szerencsétlen francia fővezér ballábát azonban elvitte egy ágyugolyó s május 9-én Dampierre generális meg is halt. Így pusztult el a „jakobinusok főgenerálisa“ — amint *Aranka* mondja. Hogy ki helyette a fővezér, az ütközet utáni napokban a császáriak nem is sejtették. Nagyon reménykedtek, hogy a tarthatatlan Condet nemsokára feladják. Ha meg nem adják önként, elveszik fegyverrel. Már május 3-án meg érkezett a tűzéréség zöme. Bécsből sok horvát is jött s mindennap szaporodik a sereg. Csak Conde megvétele van hátra, ez nehéz feladat. A többi erősséget — Valenciennest, Maubeuet, Lillet, Cambrait (Dumouriez szülőhelyét) mind körülzárolták. A harctér eseményei minden órán másképp alakulnak — jegyzi meg *Aranka* s megígéri, hogy ezután is küld majd tudósítást. Leírja egy kirándulását is. T. i. május 2-án Bruxellesbe kellett mennie „mündérért“. Két nap alatt ért el ebbe a nagy városba. Halljuk saját szavait: „Mondhatom elég nagy és szép város, de akik látták Bécsset, sokkal többre becsülik ennél. Nevezetes itt a királyi herceg palotája, a mellette levő „Platz Royal“ és a park. Ámbár a franciák sok kárt tettek benne, de szenvedhető. Lotharingiai Károly herceg rézből kiöntött statuáját a franciák ledöntötték, el akarták vinni Párisba, hogy pénzt verjenek belőle, de módjok nem lévén benne, otthagyták s már minden órán felállittatik. Nevezetes a Rathaus (Városház); ennek még római épületnek kell lenni. Nevezetes itt a márványfabrika. Ott láttam, hogy hasogatják a márványt és hogy pallérozzák. Igen szép, de nehéz mesterség és nehéz kenyér, ennél jobb a szántás-vetés. A sokféle mesterembernek mind az utjokra van az ajtója. De itt felette drága minden. Nem hibázok benne, ha mondom, hogy kétszeresen drágább itt a portéka, mint nálunk. Azt a portékát mondom, amelyet itt készítenek. Sok portéka nem igen drága, mint a szalonna, 14 kr. fontja, de a füstös hús már 24 kr. A majorság mód nélkül drága, 1 frt. egy tyúk s egy pár csirke 1 frt. A vászon is hallhatatlan drága. A kosztért fizetek magamért 30 krt. Étél elég van, de kevés van jó benne, sert is adnak s kenyeret is hozzá. Az emberek csinosak, beszédesek, de csak franciául tudnak. Az asszonynép szépen nőtt, csinosan, de pompa nélkül való köntösbe öltöznek, a promenadot szeretik, ezerenként sétálnak a parkban mindennap. De emlékezetre méltó a laekeni királyi kert és palota, itt is ámbár estek károk,

de mind türhető. Ott lakik *Károly* királyi herceg, aki igen alázatos fiatal úr. Fél órányira van ez a kert Bruxellestől, de méltó a megnézésre, aini csak a pompára, gusztyusra, mulatságra kigondolható, minden fellelhető itt“. Oly szemléltető leírás ez a forradalom korabeli Bruxelesről, hogy még ma is útbaigazításul szolgálhat. Amikor visszatért a táborba, már békés hírek szálldogáltak. Beszéltek, hogy Franciaország Flandriát kapja és Elzászt vagy Belgiumot elcsereéli Bajorországgal, hogy Németalföldhöz közelebb lehessen. Ebből semmi sem lett. Frdinánd születése öröme három napig tartó kivilágítás volt Bruxellesben.¹

Keservesen panaszkodik, hogy akarva nem akarva meg kell tanulnia franciául. Igéri, hogy meg is tanul, mert eddig semmi sem szakadt még a markába, amihez hozzáfogott. Egy bajtársával együtt „nyúzzák“ is már a francia nyelvet, amikor csak lehet.

A töméntelen harc fáradalma között is volt hát ideje önmivélésre minden katonának. Nem titkolják, hogy szívesen odahagynák már a harcot, (sakhogy haza mehessenek. *Szentkereszti* például azt írja sógorának, hogy hozzon fel valami ürügyet szabadság nyerése céljából. Irjon ékes szabadságkérő levelet, tegyen rá jó nagy pecsétet — Bécsben mindig nagy tekintélye volt a nagy pecsétnek — akkor bizonyosan kap szabadságot. A háború végét várni bizonytalan dolog. Bár általános felfogás, hogy már nem fog soká tartani, de még tarthat. Levelében, amely 1794 július 3-án kelt, írja, hogy majd mindennap van csete-paté az ellenséggel. Így június 19. és július 2-án is kemény tusások volt. Az ágyú és apróbb golyóbisok zápora közt megtartotta az Isten épségben. A 19-i csatában egybe lévén bonyolódva az ellenséggel, oly nagy por volt, hogy egyik ember a másikat alig láthatta. Egy francia a pallósa lapjával úgy hátba csapta, hogy majd lefordult a lováról. Körülnéz, látja, hogy körös-körül mind franciák voltak. De se le nem vágta, se le nem lötték, hanem csak el akarták fogni. A mi vitézünk azonban nem hagyta magát. Megszorította jó erdélyi paripáját, kiugratott az ellenség közül, szerencsésen megmenekült, de a pallós csapás helye sokáig kék maradt.

Remélték, hogy hamarosan véget ér a fatális háború, annál is inkább, mert Párisban nagy revolutio van.² Ez a felfordulás

¹ V. Ferdinánd 1793 ápr. 19. született Bécsben.

² Ekkor volt Franciaországban a rémuralom (La Terreur).

siettetni fogja a békességet.¹ A napokban elfogtak egy francia tisztet, az is bizonyította, hogy igaz a dolog; de keményen megvan tiltva a hír terjesztése, hogy a közönség meg ne tudja. Minden renden lévő ember megunta már ezt a háborút. Mindamellet egykönnyen nem áll helyre a csendesség, még ha békét is kötnek. Azért is várták már a békét, mert a francia sereg mind ujonc volt s hónapok óta nem kapott hópénzt. Elégedetlenkedtek.

A harcok közt a magyar katonának eszébe jut a kérdés: *tulajdonképen miért is harcol?* Báró Bánffy György br. Wesselényi Miklósnak irván, úgy okoskodik, hogy a francia nemzet igazát sem a természet, sem a tudós elmélkedés nem vonhatja kétségbe. Oly fundamentumon nyugszik, hogy csak ágyúval mehetni ellene. Bajos dolog ellene harcolni, mert az egyéni véleményében megörögzött és zaboláját lehányt nép megfékezésére nem egy esztendő hanem egy évszáz szükséges, mondja ugyanez a levélfíró.

S a rosszul egyenruházott, szükön fizetett francia ujonc mégis megállotta helyét. Sokszor hidegtől-fagytól dideregve indult csatába; de hamarosan felmelegítette szívén hordott talizmánja. Különös egy talizmán volt ez. Tiszteletreméltó elismeréssel említi br. Bánffy György a Wesselényihez írott levelében, hogy a csatamezőn holtan maradt franciáknál leveleket találtak, amelyeket vagy a feleség vagy az anya írt a haremezőn küzdő férjnek vagy fiúnak. Az volt minden levélben, hogy inkább haljon a katona hősi halált a honért, mintsem hogy ellene légyen s jusson eszébe mindig, hogy amiért harcol: Istene, vallása, engedelmessége és mindenek felett: hazája. Szívök felett ilyen talizmán-levelekkel küzdöttek a francia vitézek annyi csatát.

---

¹ Mennyire óhajtották a békét maguk a harcosok, lásd még 42. oldalon Toldalagi levelét.

A II. fejezethez.

Oklevélgyűjtemény.

1.

B. Bánffy írja b. Bánffy Farkasnak Kolozsvárra:

Deerlyk, 1792. június 26.

Édes Nagyságos Uram!

Tudom, hogy Nagyságod ezen különös háborúnak körülményeitől okozott ily hosszas hallgatásomért én reám nem fog neheztelni, bölcsen átlátván, hogy mi ezen ország méltán lehetetlennek tartható oltalmára szükségesen megkívántató hadinép számában való hiányosságot — sebes marsaink által hol itt, hol amott toppanván — hadirendhez szoktatott népünknek állandóbb bátorságával pótolgatjuk. Ahol csak lehet ellenségeinken győzedelmeskedni, őket megverjük. Így, minekutána *Sztárai* generális Florenne nevű városnál *Gouvion* generallieut. kommandója alatt álló előhadát *Lafayette*nek csúfosan megfutamtotta, táborát, 3 ágyúját elfogta és egész *Filippeville* ágyúi alá kergette volna, tehát *Lafayette* egész erejével *Maubeuge*hez táborozott, mire mi is *Mons* vidékeire, *Frameries*re táborot vertünk és mivel a franciák a *hennegau* grófságnak 12-ik psonstis tartandó inaugurációját reánk ütésekkel háborítani akarták, tehát mi azon éjjel kimenvén, *Betigni* és *Grisuel* között álló *Gouvion* generálisra ütöttünk, aki is — oldala és háta összedöntögetett erdőtől oltalmaztatván — valamennyire ellenállott, az ágyúzás mintegy egy óráig tartván, *Sztárai* generális két magyar s egy valonez gránátéros batalionnal, akik között én is voltam, szörnyű ordítással az ellenség balszárnyát és *Grisuel* faluját ostromolni készült, de a falu bemenetelen harmadik ágyúlövésünkre a franciák megfutamodtak és a falu háta megett levő erdőben vonták meg magukat, *Gouvion* generálist a frontunk előtt hagyván halva. A mi veszteségünk 80 halottban és 42 sebesültben áll, az ellenség az ágyúktól ölt- és sebesítettjeit elhordotta, de a vakmerő uhlanerek az erdőben utánuk rohanván, jöllehet 27-en elesetek, de az ellenségből mintegy 300-at leöklelték, úgy, hogy a franciák 500 embert vesztek a 31 foglyon kívül. De azalatt *Luckner* egész erejével a francia hadnak *Lille*hez nyomulván, a vidéken 3 táborban 80 ezer embert gyűjtött egybe, mely is minket kényszerített *Tournay*hoz nyomulnunk és hibás számításunk miatt *Courtray* városa 16-dik a *Clefayt* 1 battalionja gróf *Latour* parancsolatjára visszahivattatván, két divisióra bízott, akik is *Luckner*től vezérlett 15 ezer franciának ellent nem állhatván, egy ágyújokat elhagyván és így *Courtrai*, *Menin* és *Ypre*, amely két

utolsók egészen üresek és a lakósok a francia szabadságtól már megszédítve voltak. Most az ellenség kezében vannak. Mi tegnapelőtt *Bolieu* generálissal ide táboroztunk a Lis és a Schelde vizei közé, hogy Flandriát védelmezhesük és azon nap a Laudon zöld szabad seregének oberstere, *Milius*, Harlebekből a franciákat kiverte és magát ott besáncolta. Az ellenség Curneben vagy on és untalan paskolnak, de hiában, mert semmi sem esik. A franciák tőlünk nagyon félnek és szakállas farkasoknak (*louns garoupes*) neveznek. Az igaz, hogy kevés kegyelemmel bánunk velük és a *Bethan* rebellis seregeiből már két rabot, standesrechtlich hóhérunk nem lévén, meglövdöztünk. Az országban félthető pártoskodás miatt a posták nagyon bizonytalanok, azért ezen levelet különös alkalmatossággal a feleségemnek küldöm, hogy Brüsszelben tegye a postára, mellyel Nsgod atyai kezeit csókolva, maradok Nsgodnak

alázatos szolgálja

B. Bánffy.

Édes Nagyságos Uram!

Mai postával vettem az uramnak levelében ezen Nagyságodnak szóló levelét, melyet mindjárt a postára tétetek, mihelyt ezen egynehány rendekben Nagyságodnak tartozó tiszteletet megtettem. Én itt szekerem hátán vagyok és szegény uram már 16-dikától fogva bagázsiaja nélkül s éjjel-nappal felöltözve vagy on, amely állapot egészsége miatt nyughatatlanit. Ezzel magamat Nagyságod atyai kegyességébe ajánlom, maradok Nagyságodnak

Bruzelles, 1792. június 28.

alázatos szolgálója

Gányi Erzsébet.

Eddig tart az első levél. E részt b. Bánffy felesége írja a levél legutolsó oldalára. A két levél kelte között két nap különbség van, t. i. annyi idő kellett a táborban tartózkodó férj levelének, hogy Brüsszelbe érjen. A felesége küldte el aztán b. Bánffy Farkasnak Kolozsvárra.

2.

B. Bánffy György — b. Bánffy Farkasnak Kölnből.

Köln, 1792. dec. 3.

Édes Nagyságos Uram!

Alázatosan jelentem Ngodnak, hogy kedves feleségem az elmúlt hónapnak 23-dik napján negyedfél órakor reggel fiat szüle, akit is másodnapon az eupeni ref. prédikátor által *Alvintzi* keresztapasága és gróf *Bethlen* Ádámné asszony. ő Nagysága helyett gróf *Weiszenvolff* kapitány vallásunkban levő felesége keresztanyasága mellett Istenben boldogult atyámnak nevét házunkban feltámasztani akarván, Mihálynak kereszteltettem.

A gyermek egészséges és feleségem is az; tejhidegleléstől megszabadulván, magát jobban érezte és a kisdedit szoptatni kezdette. Midőn a mi népeink Lüttich városát elhagyván, nekünk is Herveből el kelle mennünk. A lovak drágasága miatt forspontot vagy postát venni erszényünk laposságára nem engedte és így mindenünket el kellett volna hagyni, ha egy kurir rajtunk könyörülvén, lovacskáját kölcsön nem adta volna, amellyel is egy részét elhagyván bagá-

zsiánknak, 4 napon 12 óra járást ide jöttünk, ahol megint nyugodalmunk nincs, mert a Rajna vizén átall kell takarodnunk és hova megyünk, azt Isten tudja.

Szegény feleségem ezen alkalmatlan utazásában újabban beteggé léve és most kimondhatatlan szomorúságomra, bágyadva fekszik. Én harmadnapja újra vért pöktém és a mellem jobbulni teljességgel nem akar. Ha 500 lépést megyek gyalog, elfulladok s félek, hogy örökös részem leszen ezen nyavalya s netalán a szolgálatra alkalmatlanná tegyen.

Ezen levelet a postapénz kimélése végett bátorkodom ide zárni s instálom alázatosan, méltóztassék Ngod gróf *Bethlen* Ádámné asszony ő Ngnak átal-küldeni, amellyel magamat, kedves feleségemet ártatlan Mihályával együtt Nagyságod atyai kegyességébe ajánlom, maradok Nagyságodnak

alázatos szolgálja

B. Bánffy.

3.

Aranka Ferenc — *Aranka* Györgynek.

Frankfurt, 1793. ápr. 3.

Kedves édes Bátyám Uram!

Kötelességem szerint kívántam kedves Bátyám Uramékat újra tudósitan a magam utazásáról s kívánom, találja kedves Bátyám Uramékat az én kívánságom szerint való állapotban. Mióta Regensburgból eljöttem, annak már 15 napja ma. Nem vala szokott módomban ezen kívánságomat teljesítenem, azóta csak egy nyugvó napot tartott a regimentünk. Estaffeliter parancsolatot vevén, hogy siessünk, már most a feldmarsall *Coburg* herceg ármádiájához átaljövők a Thun-pfalzot, Anspachot, Hohenlohe és Moguntia tartományokat, az imperiális városokat, Rottenburgot, Norinbergát. Tegnap valánk a moguntiai választóhercegnek városkájában; ennél csinosabb kis várost és pompásabb udvart útunkban nem láttunk. Francia foglyokat valami ezeret kísértetett a porosz király a maga birodalmába, akik között tiszték is voltak sokan s lármáztak, hogy gyalog kell menniök, de a kommandáns csakhamar bedugta a szájukat az egalité- vagy egyenlőséggel, mely szerint csak gyalog kell menni nekik is. Még itt sokan vannak; merre viszik őket, nem tudom. Mi holnap ismét megint megyünk tovább. Ez a császárok választó és koronázó városa méltán viseli a maga nevét mind magára a városra, mind pedig benne levő ritkaságaira és magukra a lakósokra való nézve. Kár, hogy kevés időnk van, mert egy hét legalább kívántatnék rá, hogy az ember jól megnézzen mindent. Mászor erről többet. Hanem éppen most érkezének 300 kihajtott lakósok Moguntiaiból,¹ kik a francia szabadságra esküdni nem akartak, ezek esküvéssel fogadták, hogy *Custinet* a poroszok Kreuznach nevű városban elfogták;² megtudjuk holnap bizonyosabban, mert ide kell neki jönni, ha igaz; de hogy a várost megvették a poroszok, az igaz; elég az, hogy március 15-től fogva oly szerencséje volt a császári és porosz seregeknek, hogy most ezen napig egész Flandriában sehol francia nincs, hanem

¹ Moguntia = Mainz.

² Custinet a poroszok nem fogták el, csak Kreuznach várost kerítették hatalmukba.

Dornik, Menin és Ypern nevű városokban; Antwerpen csak citadella, felkérték ma s bizonyos, hogy egy hét alatt egész Nederland szabad lesz a francia veres sípkától. Németországban sincs már több, hanem csak Moguntiában és így mi talán nem is megyünk már Nederlandba, hanem csak a Rajnán át Franciaországba. Különbözik nekünk kell vagy 2 hetet nyugodnunk, de az hol lesz, még nem tudjuk. A lovaink erősen fáradtak, de az emberek mind egészségesek, ámbár 105 napja ma, hogy masírozunk. Nekem is, hála az én Istenemnek, tartós jó egészségem volt s van most is; mit ad a felséges Isten továbbra, nem tudom. Nem lehet kimondani, micsoda drágaság van itt. 10 kr egy font hús, de nem csoda, mert 130 frt egy hizott ökör, 10 frt egy borjú, 7 frt egy bárány; egy tyúk vagy más afféle majorság mennyi, nem is tudom, mert én affélét nem eszem. Akárhogy húzzam is a lepedőmet, de egy nap egy német forint oda van. Harmadmagammal vagyok; a szolgálaim fiatal emberek ugyan, az ételt megkivánják, pedig sert is, pálinkát is kell nekik adnom, mert félttem a betegségtől őket. Egy francia generálist is hozának ma ide, akit Biny nevű városnál fogtak el a poroszok; 5 nagy sebe van, de nem halálos. Wurmser a Rajnán áthalment és Speyerben van. Wormsot a poroszok vették meg; nem tudom, hogy lesz Franciaországban, de rettenetes nép megyen rá: az angolokon, hollandusokon, spanyolokon, szárdinaiakon és muszkákon kívül 400.000 ember, aki feni fogát s fegyvereit rája; pedig a muszka egész erővel részben hajókon a Dardanellákon, részben szárazon azon az úton, melyen mi is jöttünk, masírozik. Talán az Isten adja, hogy vis consilii experts mole ruit sua. Bizonyos, hogy az egész francia földön maguk között is háborgognak s talán még ebben az esztendőben el is vesznek. Március 15-ikétől fogva itt is, amott is többen mint 20 ezren vesztek el, szöknek is, ezer is egyszerre. Az a híres *Dumouriez* hova veszi magát, már majd megtetszik. A József-napi patália Tirlemontnál¹ nagy szeget ütött a fejébe. Hála az Istennek, hogy szerencsésen kezdődött a kampania, mert a katonának szinte nő a szíve. Ezek a mi embereink alig várják, hogy már szembeszállhassanak velük, úgy, hogy mindnyájuk egész tekintete jó reménységet nyújt. Ide Moguntia csak 7 mértföld, de ha Brüsszelig kell mennünk, az még 40 mértföld. Szíves atyafiságukban maradok, míg élek, kedves édes Bátyám Uramnak

alázatos szolgálja
Aranka kapitány.

4.

Aranka Ferenc — *Aranka* Györgynek.

Angre, 1793. április 23.

Kedves édes Bátyám Uram!

Januárus 18-án Marosvásárhelyről bocsátott óhajtott drága kedves levelét Bátyám Uramnak április 22-én — éppen aznap, midőn az armádiához, *Coburg* herceghez egy napon tett 11 órai marssal érkeztünk — vettem, felette nagy örömmel. Lengyelországból lett eljövetelem után éppen 124 nap alatt semmit

¹ A levélíró téved. 1793. március 18-án Koburg herceg Neerwindennél győzte le *Dumouriez*-t; Tirlemontnál — 2 nappal előbb, tehát nem József-napján — *Dumouriez* francia tábornok győzött az osztrákokon.

kedves Bátyám Uramtól nem olvashattam. Mi december 20-ikától fogva örökké jövőnk és pedig úgy, hogy néha reggeltől fogva estig utaztunk, egy hónap alatt 4 nyugvásnál többet nem tarthattunk, de el is fáradt a regimentünk annyira, kivált lovainkra nézve, mert betegünk igen kevés van; hogyha vagy 2 hétig ki nem pihenhetjük, valami nevezetes próbát bajosan tehetünk, pedig ez a regiment olyan hírrel dicsekedik, hogy az az armádiában legelsőnek tartatik. A herceg is alig várhatta, hogy érkezzünk; az úton sok staféták találtak bennünket, melyek időhalasztás nélkül masírozottak bennünket. Amint ide jöttünk, mindjárt 2 porció zabot parancsolt a feldmarsall napjára, így talán valamit helyrejöhetünk. Mi nem mentünk Bécsnek; Brünnből Znaimnak, Alsó- és Felső-Ausztrián keresztül az Innviertelen Schärdingnél Baviariába, Regensburgba, a Pfalzon, Aufstadton, Norinbergán, Rottenburg imperiális nagy városokon, az Anspachon, a moguntiai birodalmon, Frankfurt mellett, csak 2 órányira Colóniától,¹ a Rajna vizén keresztül érkeztünk Nederlandba. Hollandiát jobbra hagytuk és a niederlandi nagy anyavárost: Brüsszelt; így jutunk a híres rebellis jakobinusok városába, Lüttichbe. Mästrichtől csak 4 órányira voltunk, de most, hogy rostokot nem tarthattunk, lehetetlen volt experientia végett valahová fordulni. Lüttichből jöttünk Marimo nevezetű királyi kastélynak, ezt jól megnéztük; királyi mulatóhely, de a vadakat mind egyik kilőtték a franciák; már a kommissariusok is ott voltak, hogy a palotának minden ékességeit elköttyavetyéltessék. Az angol gyalogság már itt van, de még a lovasság nem érkezett. Ha a végbeli erősségeket megvehetik az egyesült hatalmasságok, aztán Párisig semmi erősség több nincsen. Az utak el vannak rontva, az erdők bevágva, de ebben van mód megigazítani. Az öreg Egalitét bizonyosan mondják, hogy Párisban megölték,² a fia és a kisasszonya Monsban vannak. „Raro antecedentem scelestium“. Az anspachi hercegségben egy született magyar hercegnénél voltunk. Már itt a húsnak fontja 8 kr., hát én csak hústra mindennap 32 kr.-t adok. Sert iszunk, az egy kupányi 5 kr. Bort mindeddig eleget kapunk, de már itt egy csepp sincs, míg tovább nem megyünk; az pedig elébb nem lehet, míg a festungokkal készen nem leszünk. Az Ur Isten adjon valaha még módot nékem kedves Bátyám Uramékat megölelni. Addig is az erős Istennek oltalmába ajánlom kedves Bátyám Uramékat s vagyok, míg élek, kedves Bátyám Uraméknak alázatos szolgálja

Aranka kapitány.

5.

Aranka Ferenc — Aranka Györgynek.

Brüsszel, 1793. május 10.

Kedves Édes Bátyám Uram!

Kedves Bátyám Uram óhajtott drága kedves levelét — ddo. március 25. Marosvásárhelyről — vettem alázatos tisztelettel április 30-án. Amint veszem

¹ Colonia = Köln.

² Égalite Fülöpöt a forradalmi törvényszék 1793. november 6-án végeztette ki. Az orleansi herceg tudvalevően a király halálára szavazott, hogy annál nagyobb bizalmat keltsen maga iránt. Erre mondja a magyar levélíró: Raro antecedentem scelestium.

észre, a levelek mind megjönnek, amint nemrégiben 3 levelét is kaptam kedves Bátyám Uramnak; csak a *Coburg* armádiájához kell dirigálni, mind megjön. Mi 7 napig Cantonirungban valánk lenn. Május 1-én a francia nagy erővel kijöven Valenciennesnél, hogy talán Condét szabadítsa. Reggel 6 órakor lármát fuvának; mi lóra ülénk s mint a villanás, úgy rukkoltunk rajta. Sötét estig volt az ágyúzás és az apró puska. Condét még jobban beszorította *Clefayt*. 8-án megint megtámadta *Clefayt Dampierre*, de szerencsétlenül, mert a bal lábát az ágyú elvitte és 9-én meghalt a jakobinusoknak a főgenerálisa; már ki van helyette, még nem tudom. Valenciennes, Maubege, Ristel, Lille, Louisahove, Cambrai mind bloquirozva vannak, minden órán lesz több újság; ha az Isten megtart, meg fogom írni mulhatatlanul. Én 2-án Brüsszelbe kommandirozoltam a regimentnek mundérért; 4-én érkeztem ebbe a nagy városba. Itt nagy Te Deum vala a királyi hercegnek, Ferdinándnak születéséért; az egész várost 3 éjszaka kivilágították. Már itt vagy akarunk vagy nem, meg kell lenni, hogy franciául tanuljunk. Én olvasni jól tudok; csodálkoznak, akik hallják, hogy beszélni nem tudok. Az én sok bajom okozta, hogy azt meg nem tanultam: most bezzeg ugyan tökéletességre vihettem volna. Amit lehet, ugyancsak megpróbálok; még amihez hozzáfogtam, markomba nem igen szakadt. Az Ur Istennek erős oltalmába ajánlom kedves Bátyám Uramat és magamat szíves atyafiságába s maradok, míg élek, kedves Bátyám Uramnak alázatos szolgálja

Aranka kapitány.

6.

Toldalagi Zsigmond — b. *Jósikánénak*. Linz, 1793. június 2. Ausztriában mindenütt ingyen tartják katonáinkat; az étel, ital készen várja minden gazdánál a beszállandó katonát. (Most egyes híreket a harctérről is): „Szüntelen verik egymást (t. i. a francia és német); a miénkek is sokat vesztenek, mert a francia jó katona, de a miénkek még jobbak, serényebbek lévén, majd mindenkor győzedelmeskednek. Mi is, ha felérünk Landauhoz, kiteszünk magunkért“.

7.

Ugyanaz — ugyanannak a harctérről írja 1794. okt. 16.: „Hogy Erdélyben országgyűlés lesz, olvasom; vajha a szent Uristen megszentelné a szívüket s gondolatukat, valami jót végezhetnének s vihetnék tökéletességre. De ha az Isten különösen meg nem szán, nem várhatunk a mi hazánkban is igen jót, mert az ide való rossz, félő, hogy még oda is behat. A nagy armadát csaknem egészen keresztül verte az ellenség a Rhenus vizén. A hollandusokat is nyomja vissza s véghetetlen pénzt szed fel az elfoglalt országoktól. Nederland 60 millió lírát kell hogy fizessen. Az armada nagyon elgyengült, elfogyott most az utolsó ütközetben. Ha így tart, még tovább kerget az ellenség. Annyi esős, rossz időt, mint az idén kiállottunk, soha sem értem s nem szenvedtem. Térdig járunk örökké a sárban. — Egy örvendetes hír lelkesíti még a népet itt körül: hogy a török, dán, svéd és lengyel, akik eddig semlegesek voltak, valami békekészítvet készítettek és küldözték a nemzeti gyűléshez, mely által a józan

okoskodás szerint egész Európának csendessége helyreállhatna és ezen dologban már némely levelezések is azt bizonyítják, hogy talán már a télen békeség és addig fegyverszünet lesz. Adj a Uristen!

8.

*Táborozó hely (Harthausen mellett)
Pfalz országában, 1794. júl. 3.*

Drága kedves Barátom és Sógorom!

Két rendbeli barátságos leveleidet majd csaknem egymás után hasonló szíves indulattal elvettem. Én, Barátom, a te szíveségeden semmit sem kétkedtem. Tudom, hogy az egyenességnek zsinórmértéke szerint fogod kormányozni dolgainkat. Ennek a háborúnak végezése bizonytalan. A közönséges vélekedés az, hogy nem fog sokáig tartani, de mégis tarthat. Azért írnál jó móddal német nyelven egy attestatumot, melybe belétenéd, hogy mivel nekünk együtt osztozásunk van, melynek elhalasztása tetemes kárunkra volna, azért az öszön hat hónapi szabadsággal való elmenetelemnek szükséges voltát maga a fő igazgató tanács megismeri és aztat attestálja, erre egy jó nagy pecsétet reátevén, így megnyerném. Menet Bécsben a császárral újra beszélnek s kérném ígérete teljesítését s ottan az utakat az ember jobban is megkészítené. Nevezetesen június 19-én és a tegnapi napon kemény csatánk volt. Az lsten az ágyú és apróbb golyóbisok zápora és kardvillogások között is még eddig épen megtartott. Éppen 19-én egybe lévén bonyolódva az ellenséggel nagy porban, hogy az ember egymást se láthatta, akkor egy francia a pallósa lapjával úgy hátba csapott, hogy szinte leestem a lovamról. Mindenkor szerencsések voltunk csatáinkban, három-négyannyi veszteséggel vertük vissza az ellenséget. Amint ezen levélből megláthatod, Párisban nagy revolutió van, ez siettetni fogja az óhajtott békességet. Egy a napokban elfogott francia tiszt is bizonyította, hogy úgy van bizonyosan. De ha békesség léssen is, a csendesség nem áll oly könnyen helyre. Egy nyomorú kalyibában, az ellenségtől valami 1000 lépésnyire, írák ezen levelet. Ha mocskos is, vedd jó néven és teljesítsd ezen kérését tégedet igazán szerető barátod-, szolgád- és sógorodnak.

Szentkeresztli.

9.

B. G. *Bánffy* levele b. *Wesselényi* Miklóshoz.

Táborhely, 1793. szept. 3.

Kegyébe ajánlván magát, írja: „Mik 20-diktól fogva mind nyomorkodunk. Egynehány nap szerencsések is voltunk; visszavervén az ellenséget, 15 ágyúját elvettük. Ezek közt én is oly szerencsés voltam, hogy 2 ágyút és több ágyúból a lovakat 5 emberem veszteségével elvettem; de ezen szerencsém nagy nyughatatlanságot okoz nékem, mivel nem hogy jutalmat adtak volna, hanem még a relatióba sem tettek, úgy, hogy most kényteleníttem, ha a generális eleget nem tesz, a király eleibe dolgom vinni. Igen szép attestumokkal meg lévén ügyem erősítve, remélem, sikerül; de igen nagy urakkal nagyon bajom; ez

ugyan csak nálunk dicséret, de jól gondolkozó embereknel meg gyalázat. Ért-heti Ngod, mit akarok.

Mihelyt megkaphatom a National Com.-tól kiadott 80 punktumot, elkül-deni el nem mulasztom. Részemről azt tartom, hogy ezen punktumokat se a természet, se a tudós sereg nem refutálhatja, egyedül csak az ágyú, oly funda-mentumosan vannak kidolgozva, első axiómája ez lévén: Ne facis, id quod tu tibi non vis fieri.¹

Hogy fog háborunk folyni ezután, nem tudjuk; legalább az én gondola-tom szerint bajos lesz, mert egy, az ő privát opiniójában oly erősen megrög-zött és már zaboláját lehányt köznépet megzabolázni seculum, nem pedig esz-tendő kívántatik. Sok leveleket kaptunk úgy a megholtaknál, melyben a többi közt egyben feleség, anya írtak és azt, hogy inkább meghaljon, ezt kívánják, mintsem hazája ellen légyen és hogy szeme előtt légyen Istene, religiója, enge-delmessége és az jussom eszébe, miért hadakozik. *Coburg* Lillehez már nem messze vagyon, mik pedig az elzászi lineánál, mely oly erős, hogy még Eugeniusnak is meg kellett szaladni.“ Üdvözlő záradék következik.

10.

Táborhely, 1800. márc. 25.

Kedves Barátom és Sógorom!

Hogy sok bajaid között is rólam el nem felejtkeztél és rendjeiddel meg-kerestél, azt szívesen köszönöm. Az elmúlt súlyos kampaniában tetszett a vég-zésnek megőrizni, hiszem ezután is. Egy musqueta golyóbis megcsapta volt a bal oldalamat. De téli köntösben lévén, nem ment bé, csak megkékült a helye. Augusztustól fogva december 16-ig mind szüntelen való csatákban töltöttük napjainkat s mind szüntelen az ég alatt. A télen se volt sok nyugodalmunk. Ritka nap, hogy lármánk ne legyen. Az idő is már kivirulván, majd újra elkez-dődik a nyomorúságunk. Ha evvel siettetjük az áldott szent békességet, jó szívvvel elkezdjük akár ma, de mikor leszen vége, Isten tudja. Már Olaszország-ban foly a háború, Helvetia táján is majd elkezdődik, mivel a nagyobb erőit mind oda hozza egybe. Annyiban remélhetünk szerencsét, hogy az ellenség gyalogságának több mint fele rekrutából áll, még nincsenek kiruházva; már 7 hónaptól fogva hó-pénzt nem kaptak; ahol szerit tehetik, szöknek biz' azok. Sok politikusok hiszik állhatatosan, hogy őszig megforr a szent békesség. Már majd meglátjuk. Annyit tudunk, hogy ha Bonaparte 1-ső konzul akarja magát hivatalában megtartani, nekie meg kell csinálnia a békességet, mivel mind a köznépnek, mind az armadáának megígérte, azt pedig mindnyájan óhajtják. Ked-ves Zsuzsim februárius 4-én egy leánykával szerencsésen lebetegedett. Tetszett a végzésnek 9-én magához venni. Arról se tehetünk. A kis leányunk pedig egészséges; bár ezt tartaná meg az Isten. Hát már Nálad, Barátom, a kapu be van-e zárva egészen? Nem tudom, most hányból áll a familiád. Az Isten tartsa, nevelje örömtökre. Kérlek, szeresd igaz szívű atyafi barátod- s szolgádat.

B. Szentkereszti.

¹ Magyarul: Amit nem akarsz magadnak, ne tedd azt másnak.

III.

MAGYAROSI TÖKÉS JÁNOS KÜLFÖLDI ÚTAZÁSA

ELŐSZÓ.

A történelem eddigelé nem sokat tudott Magyarosi *Tökés* Jánosról.¹ Mindössze néhány külföldről írt levelét ismerték. Az Erdélyi Múzeum két közleménye általánosan ismerteti Magyarosi Tökés János szereplését.²

A francia forradalomra vonatkozó oklevelek keresése közben akadtam rá az E. N. M. oklevéltárában Tökés leveleire,³ amelyeket külföldi tanulmányútjáról küldözgetett nagylelkű Maecenásának — báró *Wesselényi* Miklósnak⁴ s báró Wesselényiné Cserei Ilonának s „legkedvesebb Miklósának“, tanítványának.

Fontos közlések ezek a levelek s széles látókörrel tesznek bizonyosságot. Az egyetemes történet egyik kiváló korszakában, I. Napoléon idején indult el *Tökés* megismerni a világot s mindenütt szerencse kísérte. Megismerkedett, oly férfiakkal, akik az egyetemes történetben fontos szerepet játszottak. Tökés él az alkalommal; kérdezősködik s a társalkodásáról bőven be is számol, hozzáfűzve megjegyzéseit. Sok helyen volt, sokat tapasztalt. Érde-

¹ Id. Szinnyei József „Magyar írók élete és munkái“ c. művében csak három Tökés-levelet említ.

² L. Sándor Imre két közleményét: Erdélyi Múzeum 1911. Új folyam VI. 233—236. és 269—272. oldalakon.

³ A Tökés-leveleket a báró Wesselényi-Levéltárban szétszórtan találtuk, most azonban az idézett levéltár 1806—1808. gyűjteményében időrendben összeállítottuk.

⁴ Id. báró Wesselényi Miklós (1750—1809.) kiszabadulván fogságából Zsibón lakott, majd hivatalt vállalt, Közép-Szolnok megye főispáni helytartója volt.

mes véle végigjárni mindazokat az országokat, városokat, ahol megfordult s rábiznunk magunkat kalauzolására.

Ezuttal épen azt tűztük ki feladatul, hogy *Tökés* vezetésével mintegy *tanulmányútat* végezzünk. S az ő feljegyzései alapján igyekszünk az *1806—1808 évek korrajzát* adni.

Elsősorban azonban magáról Magyarosi Tökés János élete sorsáról kell egyet-mást elmondanunk.

Életéről nem sokat tudunk. Leveleiben keveset beszél önmagáról. Erdélyi nemes családból származott, ezt maga büszkén emlegeti. Családja Zsibón lakott, így tünhetett fel báró *Wesselényi* Miklós előtt Tökés tanultsága úgy, hogy rá merte bízni fiának, Miklósnak, nevelését. Szerződésbe foglalták egyezkedéseiket.¹ Tökés hozzá is fogott az 1804. év első napján az ifjú báró „jó erkölcsökben és tudományokban való” neveléséhez. Másfélévi tanítás után külföldi akadémiák látogatására indult s két esztendeig maradhatott tanulmányúton. Költségeit báró *Wesselényi* fizette, a hazatérés után azonban kötelessége volt Tökésnek az ifjú *Wesselényi* tanítását folytatni. Távollétében helyettesről gondoskodnia kellett s irányítani a nevelést. Innen van, hogy nagyszámú levelében mindenre kiterjed figyelme. A szerződés kötelezte volna őt arra is, hogy a már ifjúvá serdült *Wesselényivel* külföldi tanulmányútra menjen. A nevelés befejezésével végkielégítésül ötezer forintot biztosított magának.

A külföldi útról haza kerülván, az 1809. év végéig ő vezeti a nevelést. Munkájában azonban megakadályozta egy sajnálatos összetűzése id. báró *Wesselényi* Miklóssal. A báró annyira ment, hogy kardot rántva, Tökést összevagdalta. Így elvesztette Tökés a tekintélyét. De hogy milyen nehezen szabadulhatott meg a zsibói udvarból, mutatja az a folyamodvány is, amelyet gr. *Bánffy György* kormányzóhoz intézett.² Szökni nem akart, mert az nem illik egy nemes emberhez. Volt is sikere kérésének, mert végre odahagyhatta Zsibót. Kolozsvárra jött s báró *Bethlen* Imre fiát, majd leányát tanította. Itt aztán nyomavész.

Megmaradtak azonban levelei, amelyek nyomán megismerhetjük tanulmányútját s tapasztalatait.

¹ A szerződést szösz szerint közli Sándor Imre fentemlített első közleményében.

² Tökés Zsibóról 1809 július 21-én folyamodik a kormányzóhoz. A folyamodvány az E. N. M. gróf *Bánffy* levéltárában található.

Tökés útnak indul.

„Sóhajtasok között, mint Aeneas“ indult el útjára Magyarosi Tökés János.¹ A szomorú borongós idővel hasonlítja össze lehangoltságát. „Úgy tetszett, hogy a lovak is bánkódva vitték szekereimet.“² Éjjel-nappal halad Tasnád felé, mindenütt Miklósa van eszébe. Ismerősökkel találkozva, bánata még jobban növekedett, mert több barátját kellett elhagynia. Tasnádon egy napig maradt *Cserei Farkasnál*. A következő hónapban már Pesten találjuk. Megnézte Pestnek s Budának ritkaságait s nevezetesebb embereivel megismerkedett. Volt a nádornál is s a nádor barátságos kérdésekkel tudakolta tőle körülményeit, utazási célját. Wesselényi báróról kegyesen emlékezett: „Szeretik őt az erdélyiek“ — mondotta volt Tökésnek, aki siet megírni e dicsérő kijelentést magának Wesselényinek. Hírt ad a világ folyásáról. A nádorhoz érkezett levélből azt olvasták, hogy a porosz király felesége eltűnt s hogy Berlinbe már bevonultak a franciák. Hasonlóan bánt Napoléon a poroszokkal, mint tavaly velünk tett volt: t. i. mielőtt megjöttek az oroszok, már megnyerte a jenai ütközetet s egyenesen Berlinnek ment. A vége az lesz a dolognak, hogy megalázza a poroszokat. A svéd királlyal megbékélt s würzburgi *Ferdinándot* frankóniai királlyá tette. Feltűnt neki Pesten a nagy csendesség „valami után várnak.“ Ha a porosz győz, a titokban összevont haderővel az osztrák szónnal mellé akart állni. S Napoléon tetette magát, mintha nem tudná az osztrák tervét.

Pesten nem sokat időzik, halad tovább. Leányvár nevű faluban a fogadóban pihen meg. Látja, hogy a fogadós nagy hangon magyaráz a vendégeknek valami képet. Megnézi s látja, „hogy a szegény *Martinovits* képét magyarázza.“ A földön hevert egy véres fő, mellette szétszakgatott véres magyar köntös s valami irások, a fölből fa nőtt ki s annak minden ágán egy-egy magyar fő csüngött. Felindulásában lehasította kardjával a falon függő gúnyképet. A fogadósnak 4 forint kártérítést adott s megígértette vele, hogy sohase fog falára magyart sértő képet függeszteni. Fellépése

¹ 1806. ápr. 11-én indult el Zsibóról.

² Ebben a fejezetben az összes idézetek Tökés leveleiből valók. Nem tartjuk tehát szükségesnek külön-külön az egyes idézeteknél az erre való hivatkozást.

nagyon tetszett a fogadóban tartózkodó magyaroknak. Különösen egyik idős magyar ember — Szabó Ferenc — örömeiben nem tudott mit csinálni. Nem csoda, hisz jómaga is 11 hónapig volt fogságban a Martinovits-féle eszmék terjesztése miatt.

Komáromban feltűnt neki a Dunán vesztegelő sok terhes hajó, amelyek puskaporral, ágyúgolyóval, liszttel s kétszersülttel voltak megrakva. Hasonló hadikészletet látott azelőtt Pesten, Szolnokon is. A háború réme fenyegette ekkor Európát. Pozsonyban megnézte a koronázás helyét, a koronázási dombot „Nagyon tisztátalan most, nem tudom, máskor milyen.” A koronát nem volt ideje megnézni, mert sietve akar tovább Bécsbe utazni. Meggyült azonban a baja a rendőrséggel, mert megtagadta a német bejelentő-lap kitöltését, „Pozsony főváros s a király parancsolatot adott, hogy minden magyarul menjen.” Megfenyegeti a rendőrt, hogy ha nem hoz magyar bejelentő lapot, mihelyt Bécsbe érkezik, panaszt tesz a királynál. Fenyegetésének volt is foganatja. Másnapra már nyomtattak magyar bejelentő-lapokat, arra rá is írta, amit kellett.¹

Tőkés első bécsi tartózkodása.

November 5-én megérkezvén „a kétfejű sas füstös fészkébe s a pénzért mindenféle szolgálatra kész emberek lakóhelyére”, — három hétnél tovább tartott, míg rendbe jöhetett. Nem restségből hallgatott sok időn keresztül, hanem, hogy mindjárt bizonyost írhasson báró Wesselényi ügyéről s az új bécsi hírekről. Említi, „hogy áprilisban a kétfejű sas Budára fog repülni s onnan fedezí szárnyaival hazánkat.” Titkos készülődés volt ez, Bécs semmit sem tudott róla, Tőkés is egy Barcsai nevű gárdistától tudta meg a titkot.

Bécsben hosszabb ideig kellett maradnia. Egyrészt azért, mert Marburg — ahová menni szándékozott — francia kézen volt és „inter arma silent musae”² — az egyetemen nem voltak előadások, — másrészt Bécsben marasztalta egy még fontosabb körülmény: báró Wesselényi főispánságának ügye. Wesselényi a Középszolnok

¹ Pl. erre a kérdésre: Mivel kíván élni? — azt írta feleletképpen: „Nemcsak sörrel és rántott csirkével, hanem fejedelmemhez való hűséggel, nemzetemhez való szeretettel.”

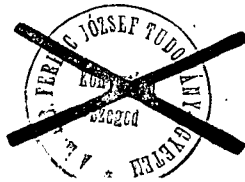
² „Háborúban hallgatnak a Múzsák.”

vármegyei főispánságra vágyott. Tökés volt a szorgalmazó s a befolyásos személyekhez bejáratos lévén, mindig ébren tartotta azoknak érdeklődését, pártfogását. A kancellár, akit mindjárt megérkezése után felkeresett, figyelmeztette Tökést, írja meg Wesselényinek, hogy ne mutogassa a kapott leveleket senkinek sem. „Legyen csendesen, vigye hivatalát szorgalmasan, szerettesse meg magát tisztviselőivel.“ A jelölés már felérkezett, de meg kell várni a legalkalmasabb időpontot, hogy Ő Felsége elé terjessze. Hogy voltak nehézségei Wesselényi főispánságának, kitűnik a kancellár elejtett mondásából: t. i. némely emberek gondolkozás módját meg kell változtatnia. A nádor és kancellár mind Wesselényi jóakarói; Tökés a biztos siker tudatával nyugtatja meg pártfogóját. Majdnem minden levelében találunk tudósítást a főispáni kinevezés ügyéről. Ezt annál is inkább meg kellett tennie, mert a türelmetlen Wesselényi gyakran írt, sőt meg is dorgálhatta Tökést s restséggel vádolta; bár ok nélkül. Tökés sajnálja is, hogy kétkednek fedhetetlen jellemében. „Keservesen esik megvallanom, hogy midőn én ezt gondoltam, hogy talán alkalmatlankodom gyakori levelemmel, éppen akkor annak kevéségéről panaszt veszek.“ A posta bizonytalansága okozta a levél elmaradását.

Hiszen ha tehetné, minden pillanatban írna levelet. Nagy szomorúságában már a kancelláriussal s gróf *Eszterházzal* akarja bizonyíttatni, hogy nem tunya. Tiszta lelkéhez semmi földi érdek nem tapad, de Wesselényi dolgában nemesebb cél vezérli és az ösztönzi a magasrangú ismeretségek megszerzésére. Még *Erzsébet* hercegasszony pártfogását is megszerezte. S nem szűnik meg fáradozni, míg a trón elé nem járulhat, „ámbar ezt a halandók lehetetlennek szokták tartani. De, akik istenséget hordoznak maguknál, azok előtt a trón szentebb, hogy sem emberek ne közelíthetnének hozzá.“ Minden utat megjár, csak hogy célt érjen.

Vállalt kötelességéhez híven nem feledkezik meg Miklósáról sem. Miklós napján muzsikaszónál kávéztak. Gróf *Eszterházinál* ebédelt s *vivátot* kiáltottak, gróf *Degenfeldnél* vacsorált, ahol még vigabban ülték meg Miklós napját. S mikor Miklósának betegségét hallja, nyughatatlan szomorúság búsítja. Gyógyulása örömhír. *Pataki*val és *Schererrel* — helycteseivel — tanuljanak szorgalmasan. Gyakorolják a francia s német nyelveket, hogy majd együttes külföldi utjokon annál könnyebben boldoguljanak.

Nemsokára örvendezve írhatta, hogy a főispánság ügye ismét előbbre haladt. Az uralkodóval találkozott és a király szóba hozta, hogy — mint áll Wesselényi dolga. „Felséged kegyelmétől függ, hogy jól vagy nem jól legyen“. A király megnyugtatta, hogy jól lesz. A kancellár ígérte, hogy mihamarabb megjő a kormányzó válasza Erdélyből, azonnal aláírálja a kinevezést. Kéri Wesselényit, sűrítse meg a kormányzó válaszát. Tökés észrevette a kancellár politikáját, t. i. kiakarta kutatni, hogy tud-e valamit Tökés a Wesselényi és Bánffy közti feszült viszonyról. Tökés ügyesen úgy válaszol, hogy a kancellár mit sem sejtett. Nagyon óhajtja már Tökés is a kinevezést, hogy mentül előbb elhagyhassa Bécset. „Ha igazat kell mondani, én Bécset utálok“, de ha pártfogói kívánják, még tovább is ott időzik. Végre megjött az erdélyi kormányzó levele. Mihamarabb az uralkodó visszatér az országgyűlésről, azonnal elébe terjesztik a kinevező okiratot aláírás végett. Nem is akar magának a bárónak addig írni, míg csak főispánnak nem szólíthatja levelében. Új akadály gördül a kinevezés elé: meghal a királyné. Ily nagy csapás egy ház nyugalma is megzavarja, hát még az ország első házát, hogy ne nyugtalanítaná! Az uralkodóné gyermekágyban halt meg — amit szóbeszéd szerint az orvosok ügyetlensége okozott. Halála előtt hat órával magához hívatta gyermekeit, megáldotta őket s búcsúképen szívére kötötte, hogy ne feledkezzenek meg a szegényekről. Talán jobb lenne a szegénységet nem előidézni — fűzi hozzá saját gondolatát Tökés.

A kinevezést nemsokára elő is terjesztették. Még egy befolyásos személy volt csak ellene. Ezt maga Tökés különös módon nyerte meg Wesselényi ügyének. Látogatására ment s megköszönte, hogy útlevelét akkora előzékenységgel igyekezett megszerezni (pedig ebben éppen semmi része sem volt az illető úrnak). Együttal hálásan köszönte a báró nevében, hogy az udvarnál oly hathatósan pártfogolta ügyét. A merész fellépés hatott. A nagyrangú úr, aki lépten-nyomon kicsinylőleg beszélt Wesselényiről, most már megváltozott gondolkozásában és egyike lett a leghivebb pártfogóknak. Így sikerült barátta tennie az ellenséget.

Riasztó hírrel fordul később „Jötevőjéhez“, mert a kinevezésről rossz újságot hall. Már készül vissza Budára „Ott aztán enyém a világ. Jó barátaim, nagy emberek vannak nekem most ottan. Hogy hozzájok juthassak, elég utam van nekem!“ Erre

azonban szerencsére nem került a sor. A nagy politikusok bölcsen mindig „a nagy vásár napjára várakoznak“. Nem jó a sietés, mert aki csendesen halad, hamarabb jut célhoz. Különben is a báró miért vetné oly erősen magát e méltóságra? Dicsőségesebb, ha minden kapkodás nélkül önként nyújtják az érdem jutalmát.

A biztos siker reményében felesleges már Bécsben maradása. Elindulása előtt írt utolsó levelében új hírről ad számot, hogy a kinevezés halasztása időnyerés akar lenni. Erre pedig azért van szükség, hogy még jobban megismerjék *Wesselényi* képességét, megbízhatóságát. Hogy mennyire felesleges az ily próbaidő, Tőkés mithologiai példával iparkodott a bécsi nagyuraknak bebizonyítani. Az óriás Gorgon — mondotta — félévig feküdt egyik oldalán s mikor eljött a megfordulás napja, a másik oldalán is oly állhatatosan feküdt egy félévig. Villámlás, égzengés nem rémitették meg s mikor Jupiter kiütötte alóla mennykövével a kőszírtet, együtt zuhant le fekvőhelyével s még akkor sem változtatta meg fekvését. A nagy lelkek rendesen — mint egy-egy Gorgó — megmaradnak még a villámtól tüzesített kőszírtén is változatlanul. Gyáva gondolat a férfiakat próbára tenni, mert a gyáva lelkek a megróbáltatás idején jóknak tettetik magukat, hogy azután újra gonoszokká váljanak. A kancellár, aki maga is végighallgatta Tőkés okoskodását, kijelentette, hogy nagyon kevés ember kívánja báró Wesselényit próbára tenni, de ő nincs azok között. Nincs semmi ok kétségbe vonni az illetékes körök és személyek jóindulatát. A kinevezést késleltette bizonyára a Wesselényi iránt való bizalmatlanság.

A bécsi udvar más ügyekkel is el volt foglalta ebben az időben. A forrongó Európa lázas érdeklődését Napoléon kötötte le. Poroszországgal már érezte hatalmát; most Angolországgal akart megmérkőzni, de előbb saját európai főhatalmát kellett megszilárdítania. Tervét Lengyelország feltámasztásával aképen óhajtotta megvalósítani, hogy Porosz- és Oroszország közé egy tőle függő lengyel királyság érdeklődjék. A hős Kosciuskó fölséges beszéddel élesztette a lengyeleket arra, hogy ismét eljött az ujjáébredés korszaka. Napoléon királyságot ajánlott fel neki, de Kosciuskó nem fogadta el.

Törökországban az orosz befolyás folyton erősödött s ez egyvel több ok volt arra, hogy Napoléon Oroszország ellen for-

dúljon. Az orosz követ fenyegetésére ugyanis a szultán megbékült pártos basáival, akik Napoléon miatt ütöttek pártot. Amint Tökés írja, az orosz követ így tette fel a kérdéseket: Akar-e a török szultán Napoléontól független lenni s akarja-e a pártos basákat, akik a Napoléonnal való együttműködést ellenezték, visszavenni? A szultán mindkét kérdésre *igen*-nel felelt. Erre Bonaparte azzal fenyegetőzött, hogy serege felét az oroszok, másik felét pedig a törökök ellen küldi s megígérte, hogy február végére Szentpéter-várott lesz.

Ausztria semlegesnek tette magát, de várta a szerencsés alkalmat, hogy a győztes fél mellé álljon Napoléon sējthette Ausztria szándékát, de úgy mutatta, mintha semmit sem tudna róla. A bécsi udvar 4000 hordó bort ígért Napoléonnak. De ezt a sok bort mind Magyarország köteles szolgáltatni.

Tökés értesülései teljesen megbízható forrásból erednek. Igazolásképpen azt a körülményt említjük, hogy másolatban hazaküldötte Krakóból kapott levelét. T. i. nemcsak magyarországiakkal levelezett, hanem más országbeliekkel is. Így küldhetett tudósítást a. franciák Oroszország ellen való vonulásáról Magyarországra. Elmondja ez a krakói levél, hogy az oroszok százezernyi haddal várják a franciákat. Táborhelyük Soltau mellett állott. Az oroszok ellen nagyszámú francia sereg hadakozott s az oroszok kénytelenek félmilliónyi népfölkelőt felesketni. Az orosz cárnak a rendek 60,000.000 rubelt ajánlottak fel, hogy a háborút addig folytassa, míg a porosz király rendbe nem jő. Oroszországnak ugyanis fontos érdeke, hogy közte és Franciaország között még egy közbeeső ország legyen. Minden eshetőségre elkészültek, van készletük is és a vagyonosak önkéntes adományokkal járulnak a hadviselés költségéhez. *Dopsky* gróf 1 millió rubelt ajándékozott és 1000 embert felruházott. Egy moszkvai kereskedő 3000 kocsi kétszersültet adott a hadseregnek.

A franciák ekkor Varsónál állomásoztak: a számuk az ujonnan érkezőkkel folyvást növekszik. A levélíró látta a franciák császárat és „nyomorultul felfuvalkodott tekintetűnek“ mondja. Növelte a császár erejét a francia seregbe osztott lengyel csapat is, amely előbb az ausztriai határ közelében táborozott, de a bécsi követ felszólítására Danzig felé kellett vonulnia. A lengyelektől elvették nemzeti kokárdáikat és francia kokárdákat tűztek föl velük: egészen francia szolgálatba kerültek. A lengyelek tudták, hogy királyságuk

februárius elsején visszaáll. Ki is hirdették, hogy minden hivatalt visszaállítanak az előbbi fizetéssel. Általán békés a hangulat, de, hogy mikor kötnek békét, azt majd a fegyverek döntenek el.

Hogy milyen fegyverek? Bécs titkon készült s alattomban a magyarországi nemesi felkelés ügyét mozgatta. Megkörnyékezték a hatalmasabb urakat s azokra szándékozták bízni a további rendelesek végrehajtását. Tökés megjegyzi, hogy „nagy tűz lappang a két hazában!” Az orosz cár törökországi győzelmeire kezdtek Bécsben a rideg semlegességgel alábbhagyni. *Sándor* cár, hogy elmondhassa: ő is tud úgy királyságot osztogatni, mint Napoléon, megtette *Ypsilandit* oláhországi királynak és *Cserni* Györgyöt hercegséggel ajándékozta meg s őt tette főgenerálisnak.

Magyarország már majdnem az ajtó közé szorult! Mily leírhatatlan veszélyt hozna a két hazára az orosz szövetség. „Nem lesz annyi termés, amely meggyőzze a sáskák torkát.” Valóságos rémhírek terjedtek el az orosz szövetkezés hallatára. Minden kalmuk, tatár és kozák — ifjú és öreg — fölkelt s lejöttek a Kaukázus rengetegeiből a vadállatok bőrével fedett vadnépek. Az orosz cár ezekből szervezte hátvédő seregét. Nekik csak ölni és öletni szabad s ha az ellenség győz, ezeknek a vad csapatoknak kötelessége, hogy az ellenség előtt mindent felégessenek. „Pusztító sereg”-nek nevezik s vezérük *Csalnyaszky*. A vezért hat év előtt számkivetésbe küldték, mert akkor — mint gonosztevő — folyton dúlt és gyújtogatott, most azonban *Sándor* cár megkegyelmezett neki és tábornokává tette.

A franciák nem rettentek meg a rémes orosz hadtól. A döntő győzelmet Friedlandnál vívták meg.¹

Ausztria is megmutatta, hogy nem illik rá Napoléon kicsinylő mondása: mely szerint Ausztria annyira el van szegényedve, hogy hadakozni nem tud, lakói pedig még a leggazdagabbak sem bírnak megélni. Gróf *Pálffy* 45 ezer forintos ebédet rendezett: ebből észrevehette a gúnyolódó Napoléon, hogy meg tudnak még Bécsben élni. De a bécsiek mégis csak megcsodálták az átutazó perzsa követ drágaságait s a drágaköves lószerszámot, amelyet Napoléonnak vitt.

Érzékenyebben bántotta a bécsieket Napoléon gúnyos megjegyzésénél a nagyarányban megindult új sorozás. A polgárok

¹ A friedlandi győzelem napja 1807 jun. 14.

Károly herceg bosszúját látták ebben, aki nem bírta megbocsátani a polgároknak, hogy oly hamarosan feladták Bécszet a franciáknak. Viszik katonának minden kegyelem és válogatás nélkül a gazdag családok ifjait. A polgármester maga indult el, hogy *Károly* herceget kiengesztelje, de nem ment semmire. A herceg csak annyit felelt: „Még szomorúbb idők jönnek s többeknek kell menniök! Adieu!” S a polgárok csak tovább lármáznak, panaszkodnak.

Károly hercegnek erdélyi útját is azért tervezték, hogy az útban levő sereget orosz győzelem esetén orosz földre vezesse s erősítse, lelkesítse új hadával a győzelmes orosz hadat. Ausztria semlegessége korántsem azt jelentette, hogy titkon a legteljesebb támadó állásba ne helyezkedjék s ne várja a megfelelő pillanatot, amelyben a győztes mellé állhat.

Ferencz császár kiáltvánnyal fordult Európához. Tudtúl adta a hatalmaknak, hogy 400.000 fegyverese van. Támadni nem akar, hanem saját magának és a közbékének megvédése a legfőbb célja. Megígérte, hogy hamarosan békepontokat közöl a hatalmakkal s amelyik hatalmasság ezeknek nem tesz eleget, arra haddal támad. Az orosz cár is hasonlóképpen ír az angoloknak: „Midőn a szárazon való hatalmasságok szenvedik a veszedelmet és a pusztulást, ti akkor szomszéd szigeteitekből merítitek a kincset! és gazdagítjátok népeiteket! Mi azért jelentjük, hogy tovább a dühösködő ellenség fegyverét nem szenvedhetjük. Minden erőnket összeszorítottuk, hogy megzabolázhassuk, de így sem állhatunk ellene. Azért 4 hó alatt úgy készüljete, hogy 200.000 fegyverest állítsatok a szárazra segedelmünkre. Szakasszátok félbe nyereségteket, ha csak addig is, míg a kevély ellenséget megalázzuk; s annakutána helyreállítván magunkat, ismét hozzáfoghattok kincsetek gyűjtéséhez. Ha ezt nem cselekednétek, azt is jelentem, hogy én kész vagyok az ellenségnek akármely alacsony föltételeit is elfogadni, vele nemcsak békességet kötni, sőt minden frígyesemet arra venni, hogy abban az esetben egészen ellenetek menjünk.”

Bécsről—Marburgig.

Tökésnek a bécsi tartózkodás alatt elfásult lelkét felvidította tovább útazása. Alig bírt betelni a gyönyörű napfényben tündöklő tájakkal. A napkeleti tündérmesékben az örökkévalóságot ilyen vidéknek képzeltek: Ausztria szépséges síkjait, völgyeit, de még

inkább Morvaország féltő gondossággal művelt árnyas útjait minden utazó jóleső érzéssel járja. Amikor Tőkés Prága felé halad, különös meglepetést tartogatott a természet az arra vetődött idegennek. Láthatni feldúlt falvakat: síralmas nyomait dülő hadjáratnak. A francia háború előtti szép városkák most omladékok, borzalmasan meredez a romok felett a düledező templomok füstös toronyorma. A ledöntögetett nagy épületek romhalmaza mellett szalmás viskókban húzza meg magát az elszegényedett menekült lakosság. Holttestek porladoztak a kövér füves térségen s búzaföldek között. A lakók koldusok lettek. Értékes jószáguk, barmuk mind a győztes franciáké lett.

Szomorúbb látványt alig is képzelhetünk s a szegénységet vásznon azzal a jelenettel lehetne legtalálókbban megörökíteni, amelyet Tőkés leír: hogy szántogatott a szegény német s fiaival, kutyáival együtt húzta az ekét.

Maga a természet is megszánta s gazdag terméssel áldotta meg a szerencsétleneket. Vajjon a kiömlött embervér vagy az isteni gondviselés munkája-e a dús áldás, kérdezte Tőkés.

Csehországon utaztában több gyárat is meglátogat. S mikor látja a gazdagságot, hálásan gondol pártfogójára, aki lehetővé tette ismereteinek pallérozását. Prágában csaknem egy hetet tölt a ritkaságok látogatásával. „Babonával, fanatizmussal van teli a város“. A régiség fényét vastag homály borítja be. A Kopernikusbolygó rendszer nem mutatott semmit sem, vagy azért, mert azóta sok más bolygót fedeztek fel, vagy mert „egész Prágában nincsen egy Kopernikus sem“. Megnézte a Neue-Badet is, ahol megkapta figyelmét Napoléon koronázásának ábrázolása.

Napoléon a tanácstól készítettett palástban van, fején borostyán koszorú, jobbában a francia aranyas, baljában az igazságosztó jogar, oldalán a Károly hercegtől ajándékba kapott kard. Háta mögött testvérei Lucián és József. Mellette jobbról felesége és „vén anyja“. „Oly rendetlen fényben vannak és cifrán mindenek, hogy lehetetlen rá nem emlékezni a politikus eszméjére“. Leginkább az anyja, az épen olyan, „mintha egy cigánynét magára hagynának, hogy ízlése szerint öltözzék fel királynénak“. Állása is szokatlan félénkséget árul el. Napoléon balján áll VII. Pius pápa. Egyedül Napoléon felesége nem mutat rendetlenséget — Tőkés megjegyzése szerint.

Prágából Drezdának tartott s öt napot töltött a szász király¹ fővárosában. Gróf *Zichy* drezdai követ pártfogása a szász királyhoz is bejuttatta. Tőkés mint magyar nemes ember és a nádor rokonának báró *Wesselényi* Miklós fiának nevelője diszes magyar köntösben jelent meg. A király jó szívvvel fogadta. „Ez a király — mondja Tőkés — egy igen derék ember“. Oly felséges palotája, kincsesháza, könyvtára van, szinte különbek a bécsinél. Meglátszik mindenben a király nemes ízlése. Becsüli a tudományt, művészetet. Műpártolását semmi sem bizonyítja jobban, mint mérhetetlen kincset érő képtára. Csodálja is Tőkés, „hogy e becses munkák Napoléon mindent Párisba takarító lelkét arra nem vitték, hogy e fejedelemnek ellensége ne legyen“. Bizony sok műkincs kerülne innen Párisba. Napoléon más utat tervezett erre: Bonaparte Jeromossal feleségül akarta vettetni a szász király egyetlen leányát. Így aztán nemcsak a szász kincsek, hanem maga az ország is Napoléon hatalma, befolyása alá került volna.

A szász király nemcsak mint pártfogó, hanem mint szorgalmas munkás is kivette a részét a tudomány műveléséből. Szép bizonyossága ennek, hogy amikor Tőkés a késő délután könyvtárlátni ment, gróf *Zichyvel*, csak elbámultak, hogy a királyt a matematikai könyvek között munkálkodva találták. Ottlétéről semmit sem tudott még a könyvtáros sem, mert a király lakásából külön ajtó nyílik a könyvtárba s tetszése szerint járhat ki s be. „Hátra vontuk magunkat, nem akartunk alkalmatlankodni“ — írja *Tőkés*, de a király megszólította őket s maga mutogatta sorra nekik a könyvtár legértékesebb kézirateit, könyveit. „Ilyennek kellene lenni a királyoknak“ kiált fel Tőkés.

Megfigyeli a szász király katonaságát: a nem tetszetős sárga és veres ruhában gyakorlatozó legénységet. „Olyanok, mint egy-egy sárga rigó és veres majom“ hangzik Tőkés nem hízelgő bírálata. Gyakorlatozásuk is régi módi s nem józan. Ugrálnak, fuikároznak egyik sorból a másikba; növeli a kavarodást, hogy a tisztek sem pihennek, hanem ide-oda szaladgálnak.

Drezdából Tőkés Lipcse városába ment. A nagy kereskedő városban nem sok most a nézni való, mert a franciák pusztítása sokat ártott a városnak. S hiába van számtalan könyves bolt, a

¹ Frigyes Ágost (1806—1827) szász király.

könyvek mégis roppant drágák. Nem sokáig időzött, hanem hallgatva egy francia tiszt rábeszélésére, Berlinnek vette útját. Eleinte Tökés tartózkodott a berlini látogatástól, mert útlevele oda nem volt érvényes, de a francia tiszt biztosította, hogy nem lesz semmi kellemetlensége. Sőt ez a tiszt még Tilsitig is magával akarta vinni, de már erre az útra nem mert vállalkozni; féltette a marburgi alapítványos helyét. T. i., ha későn érkeznek Marburgba, elvesztené egyetemi alapítványát. Mikor azonban Hamburgban hírét veszi a tilsiti békekötésnek,¹ vigasztalhatlan sajnálkozással emlegeti nagy veszteségét. Nem láthatta így meg sem a francia derékhadat, sem a híres békekötés helyét.

Meg kellett elégednie egyelőre Berlin nevezetességeivel s nagy embereinek ismeretségével. Ajánló levelei sok jóakarót szereztek neki. Megmutogatták a francia kéztől megmaradott híres tárgyakat. Szomorúan számlálta vezetője, *Bode* professor, hogy itt voltak a csillagvizsgáló szerszámok, ott állottak az ezerszer nagyító csövek, amott állt *Venus* szobra. A legtöbb híres tárgyat elvitték a franciák.

A tudós lelkek búslakodtak a veszteségen. „S a nép mindenütt nép, neki mindegy akárki jármát hordozza, ha csakugyan hordoznia kell, nem panaszt, sőt a felemelkedtek is megelégedést mutattak” — jellemzi találónan Tökés a közhangulatot.

Berlinből Hamburgba gyalogolt. Sehol sem kértek tőle útlevelet a francia katonák — mert minden helység meg van rakva francia őrséggel. „Ezekhez csak kettőt szól az ember *franciául*, csak hogy meg nem csókolják s tovább eresztik” — így minden baj nélkül Hamburgba ér július 1. napján. Három napi pihenés után neki indul Göttingának. Öt napi gyaloglás után Göttingába jut, ahol magyar barátjaira talál. Megismerkedik az egyetem akkori nagyhírű tanáraival, hallgatja is őket egy hétig, de nem sokat időzhet. Kasselbe gyalogol.

Itt találja s megnézi az elfutott király lakóhelyét, amely valóságos földi paradicsom lehetett.

Pazarlásig vitt bőkezűséggel épült ott minden. Meg is nézte Tökés a keleti fényűzést szinte felülmúló ritkaságokat.

Wilhelmshöhe a tündérvár neve. „Nemhiába volt neki — a

¹ A tilsiti békét 1807 jul. 7. kötötték meg Napoléon és Sándor cár.

volt kasseli hercegnek 9 felesége s még egynéhány, mert ezen helynek fekvése és a testiséget élesztő épületek, kertje, vizesései . . . a gyönyörűség ölébe viszik az embert és elszokták altatni“ — mondja Tökés annyi csodás dolog láttára. Kasselből árnyas út vezet a mulatásra berendezett várba, amely a hegytetőről messze szembeötlik. Tornyán Hercules óriási szobra áll, amelyből gyönyörű kilátás nyílik a hesseni tájra. A faragott kövekből, márványból rakott palota körül gondosan művelt kert pompázik és szökőkútak hűsítik az illatos levegőt. Egy aranyat fizetett Tökés, hogy a vizet megengedjék, de nem adta volna százért, hogy láta. Lépcsőzetes emelkedéssel épített kör — mint valami templom — a csodás vízmű. A kanyargó úton hatalmas márványszobrok állnak — Canova munkái — Neptunus, mellette Triton, Proserpina és Pán a satirokkal s Apolló. „Neptunus képzelhetetlen morgással okádja száján a vizet. A néző körül mindenütt víz jön ki a földből s el van borítva úgy, hogy nem lát egyebet víznél. De Apolló elkezdi a szájánál levő fűvómuzsikáját és igen szép muzsika hallik — negyedórán át —, melyet alól a víz hajt“. A szép muzsikaszó mind több és több nézőt csalt a kertbe. Maga a kormányzó *Legrand* tábornok is megjelent, akivel Tökés így megismerkedett. Ez vala második haszna annak, hogy egy aranyat fizetett. Bármennyire is iparkodott Kasselből tovább utazni, a kormányzó szives marasztalására csak elhalasztotta indulását. S a barátságos tábornok — aki Napoléonnak nagy barátja — másnapra meg is hívta ebédre.

Ebéd alatt vonatták keresztül a városon a poroszoktól elfoglalt 135 ágyúóriást. Kevés francia katona kísérte a diadaljelöket. S hogy mennyire uralkodott a francia szellem, mutatja a kormányzó cselekedete. Mikor ablaka alatt elvonult a győzelmes menet, a kormányzó parancsára üdvözlő ágyúdörgés hangzik s fenhangon kiáltja: *Vive l'empereur Bonaparte*. S a kasseli nép, amely annyira szerette fejedelmét, most Tökés csodálkozására Napoléont éltette.

Képzelhetni, mit csinál majd a párisi nép, mikor ezeket az ágyúkat győzelmi ünnepek között fogják bevinni! Mámor fogja el majd őket, mint a rómaikat akkor, mikor Manlius elefántokkal vonult Rómába. „El fog felejtkezni Páris arról, hogy megüresedett a legnépesebb város is, nem fogja emlegetni az árvákkal meg-

rakva maradt özvegy urának halálát.... Mert a nép, látom, könnyen megvakul a tetsző fénytől és csak addig panaszol, míg egy fényes tárgy szemébe ötlük. Az ágyúk szállítása nem szünetel. A köznép érezte azoknak a lassan tovagördülő csataszörnyeknek rettentő súlyát: élelmeznie kellett a kísérő franciákat s gondoskodnia a továbbszállításról. A franciák pedig nem szerettek gyalogolni. Négy hónap alatt százezernyi francia vonult itten át — a kormányzó ezt irásokkal bizonyította. *Tőkés* még Kassalben volt, mikor gyorskövet érkezett a königsbergi győzelem hírével s parancsolattal, hogy örömeire üdvölvések hangozzanak, ami aznap este meg is történt.

Tőkés látván a kormányzó jóságát s előzékenységét a „magyar ember“ irányában, megmutatta azt az ajánló levelet, amellyel a volt fejedelemhez jött. A kormányzó meg akarta mutatni, hogy tehet annyit, mint a fejedelem. Rendelést adott mindjárt a marburgi egyetem prorektorához, hogy Tőkést különös tisztelettel fogadják s az ösztöndíjasok között csináljanak neki helyet. Megkérdezte Tőkéstől a kormányzó azt is, hogy látta-e a volt fejedelmet. De Tőkés csak a fejedelem feleségét látta a gothai herceg udvarában. Beszért is vele, a fejedelemné nagyon haragszik az urára. Ezt látván Tőkés, megjegyzi, hogy a fejedelem egy cseppet sem rajongó természet. Szép cselekedettel tehetné volna nevét felségessé és a történelemben emlékezetessé. S mert a fejedelemné és a herceg kíváncsiak voltak, hogy miképpen örökíthette volna meg a fejedelem a nevét, Tőkés azt is elmondta: „Sardanapalus, kit asszonyi puhasággal vádoltak s aki az asszonyok ölében vénült meg, midőn ellenségeitől várába bekerítettett s látta, nincs menekvés, máglyát rakatott udvara közepén, minden kincsét magához vette s a tűzbe vetette magát.“ S a mai férfiak csufolva emlegetik, pedig csak a mulatozásban van sok követője, a halálában annál kevesebb. Rettenetesen kacagtak a herceg s fejedelemné Tőkés okoskodásán s ez utóbbi hozzátette: „No az igaz, hogy ha azt cselekedte volna, ugyan találó lett volna reája Sardanapalus esete.“ A kormányzó és környezete is mulattak e beszélgetésén... a volt fejedelem rovására. Bizony, különösen viselkedett a fejedelem: ígérette segítségét majd a poroszoknak, majd a franciáknak, majd pedig semlegességet fogadott. Napoléon megsokalta a dolgot s 40.000 embert küldött ellene. Csakhamar elveszett egész tartománya s a

fejedelmet „Kasselbe, a gyönyörűségek ölébe, néhány dámáinak karjai közé“ szorították. S mikor a franciák már Kassel körül állomásoztak, gondja sem volt arra, hogy valami menekülő útát biztosítson katonáival. Inkább hölgyei számára rendelt kocsikat s a maga megmentésére gondolt legutoljára. A vége az lett, hogy mire futni akart, a kapukat a franciák elállták. Kincse mind az ellenség zsákmányává lett és nagynehezen csak álruhában birt elmenekülni. Felesége már jóval előbb elhagyta Kasselt, de még mindig érdeklődik férje után. Meg is parancsolta Tökésnek, hogy amit megtudhat, okvetlen megírja. Tökés így is cselekedett.

Salzmann iskolája.

Nemcsak a politikai dolgok, gyárak és városok keltették fel Tökés érdeklődését. Ő *elsősorban nevelő volt* s a sokféle ismeretszerzés vágya elvezette minden helyre, ahonnan tudást remélt. A gothai herceg, kinek udvarában Tökés hosszabban tartózkodott, magával vitte őt a Schnepfenthalba, hogy megismertesse vele a *Salzmann-féle nevelést*. A gothai hercegről is tisztelettel emlékezik Tökés: udvariasságát igazolja Napoléonnal folytatott párbeszéde. Napoléon egy alkalommal megkérdezte a gothai herceget: „Mekkora az ön hercegsége?“ „Éppen akkora, amekkorának Felséged akarja!“ volt a válasz. Különösen tetszetősek a herceg költeményei, amelyek egész Németországban ismertté tették nevét. Örömmel indult el hát vele Tökés a híres nevelőintézet látogatására. Maga megvallja „míg otthon voltam, soha sem volt tiszta conceptusom az itt való nevelésről.“

Teljesen elkülönítve az emberi társaságtól Schnepfenthal felett rengeteg fenyvesek s hegyek övezik *Salzmann* Keresztély Gotthilf nevelő-intézetét. Bármely oldalról is akarja az ember megközelíteni, mindenfelől hegyen kell keresztül vágni s mikor kilép az erdőből, előttük a minden képzeletet felülmúló pázsitos térség. A hegyekről lefutó patakok, mint ezüstoffonalak ötlenek a szembe. Itt-ott káprázató zuhatagok ömlenek alá. A természet szépségeit *Salzmann* s tanítványai még gyönyörűbbekké varázsolták. A keletfelé néző hegy lábánál húzódik meg a kicsiny Schnepfenthal — mindössze 25 ház. A falu felett a hegy téres oldalán emelkedik a nevelő-intézet kastélya. A kastély előtt pompás gyümölcsös diszeleg, az életerős gyümölcsfák katonás sorrendben állanak, köztük kedvelt sétahely van. Kedvessé

teszi a gyümölcsös-kerthez fűződő szokás: minden tanítvány emlékeztető gyanánt köteles a legkedveltebb gyümölcsét termő fát elültetni s gondosan ápolni. Tőkés tapasztalása szerint a gyermekek legkedvesebb gyümölcse a cseresnye.

A gyümölcsös végén két szökőkút fogadja a látogatót. Kerítésnek semmi nyoma. De nincs is szükség rá: a bentlakók azt tartják, köztük egy sincs, aki a kerítés védelmére szorúlna. Van még veteményes kertjük is, amelyet ugyancsak a tanítványok gondoznak. Ott dolgozhatnak tetszésük szerint. Mindegyiknek kertesköjében különböző virágok is díszlenek. Legnagyobb a harmadik kert: a botanikus-kert. Ebben csak növény-plánták vannak. Innen kapják a tanítványok a kertjeikbe ültetendő plántákat. Minden gyermek csak azt a növényt ültetheti el kis kertjébe, amelyet jól megismert. Ezek a kis kertek tehát pompás élő bizonyítványok. Tanító s tanuló mind láthatja, kinek mennyire van rendben... a kertje.

Az intézet atyja, az „öreg *Salzmann*“ nagy tisztelettel fogadta a gothai herceg társaságában érkező Tőkést. Még hozzá mikor megtudta, hogy magyar nevelő, kettőzött figyelemmel volt irányában. Előbb franciának nézte. „Hát a franciákat nem respektálja annyira, amennyire a magyarokat?“ — kérdezte Tőkés. „Nos, igen — felelt *Salzmann* — hanem nem örömet fogadom most vendégül a franciákat, mert még az én intézetemet nem látták belülről és nem fosztottak meg semmitől sem. Kerülöm most az ismeretségüket!“

Annál barátságosabban mutogatta sorra Tőkésnek a nevelő intézet minden helyét. Elvezette árnyas fasorral szegélyezett úton a tavakhoz, amelyekbe friss forrásvíz csörgedezett egyik oldalról, míg a másikon a fölösleges és az állott víz folydogált tova. Mindkét tó terebélyes hársfákkal, fenyőfákkal volt körülvéve s lapos kövekkel kirakva alja s oldala. Az egyik csak övig s a közepén nyakig érő: ebben tanulnak úszni a gyermekek. A másik már mélyebb, ebben a gyakorlottabbak úszkálnak halak módjára. Ha elfáradnak, ott találják a „pihentetőket“, széles cifra napernyők alatt álló padokat. De Tőkés úgy látta, hogy az úszkálók nem fáradtak el, mert ha „hason megunják, állva mennek a vízben, majd ülve s hanyattfekve.“ Le is ereszkednek a víz mélyére és sokáig alant maradnak. Minden második nap fürödnek, akár szép az idő, akár csúnya. Látta Tőkés a tornateret is. Erdő közepén edzik magukat a tanulók

ugrással, mászással, testi hajlással, messze hajítással, „művésziessé, de igen nagy vigyázat alatt való birkózással.“ Az épület jobbszárnyán van a szép fedett lovagló-iskola. Salzmann nem engedi sohasem künn lovagolni a gyermekeket, mert baj érhetné őket is, meg a lovat is a szabadban. Nála pedig a biztonság elve uralkodik. Példás rendben is van minden, nem eshetik semmiféle szerencsétlenség. A nagyobb tanulókat el-elviszi lovaskirándulásokra, de a lovak úgy vannak szoktatva, hogy sohasem esik velük semmi baj. *Tökés* meglovagolta minden lovát, így győződött meg a valóságról. Salzmann jól gondoztatja lovait s „még a házban is örökké a csizmáján van felkötős ezüst sarkantyúja.“ Olyan az alakja, mint valami „megőszült Burggráfé.“ De azért eleven frissességgel mutogatta végig a gyakorlatokat s mind a herceg, mind pedig *Tökés* kedvteléssel szemlélték.

Kilencvenhét növendéke volt akkor az intézetnek; mind erős s egészséges és szép színű. Nem csoda, ha angol, francia, olasz, svájci, dán, svéd és német, sőt az előző éven még egy szerecsen is volt közöttük. Még sincs ott soha civódás, csúfolkodás. Ki van rekesztve minden néven nevezendő büntetés. Egyik gyermek a másikat tanítja. Vannak mindig idősebbek, akik már műveltebbek, nemesebb gondolkodásuak. Ha valami új növendék kerül közéjük, semmi olyast nem láthat itt, ami feslettségre, embertelenségre ösztökélné. A rossz nem talál magának barátot, tehát szükségből leszokik a kis jövevény a rosszról. Minden új gyermek mellé négy régi barátot osztanak be, ezek szoktatják a jóra. Az új növendékek fél évig nem is érintkeznek egymással.

A herceg a látogatás befejeztével hazament. *Tökést* még Salzmann magánál tartotta, hogy másnap megvizsgálja a gyermekeket s egyszersmind meglássa, hogy — mint folyik a tanítás. Képzeltetni, mily örömmel fogadta *Tökés* a meghívást. Közölte Salzmannel azokat a nehézségeket, amelyek a házi nevelésben előtte állottak. „Nem kis világosságot adott ő nekem sok dologban“ írja *Tökés*. S úgy találta, hogy alapjában nincs különbség az ő házi nevelésének és Salzmann oktatásának elvei között. Csakhogy Salzmann *többet* nevel, *Tökés* pedig csak „*egyetlen Miklósát*“ ez az eltérés van kettőjük között. Megvan az az előnye is Salzmannak — valamint a Wesselényi háznak is — hogy soha sincsen idegenek nélkül. Egyre látogatják a híres nevelő-intézetet a gyermekek szülői, atyafiai vagy pedig az utazók. Nincsenek a

gyermekék elzárva a társalgástól, megtanulják, hogy kell viselkedni a világban. Több alkalmuk van önmivelésre, mint a legfényesebb városok iskoláiban, mert megismerik egymás nemzetiségét, szokását. Nagyon emeli a gyermek lelkét, növeli becsületét, neveli erkölcsét a különféle nemzetbeliek között kifejlődött barátságos viszony. Bármelyiket szólítja meg az ember, olyan hangon felel tisztességgel, mintha nem most látná először. Ha valami új dolgot fedez fel az idegenen, azon sem rem bámul, sem nem nevet. Önérzetesen jelenti ki *Tőkés*, hogy az ő „Miklósa“ itt sem vallna szégyent. Az intézetben javarészt főrangú ifjak tanulnak. „Megmérhetni mindezekből — mondja *Tőkés* — *Salzmann* érdemét, ki annyi embert formál és csinál félistenné. Oh! ha még több *Salzmann*ok támadhatnának, hogy a virtus plántálódna belé a világba és a megrögzött rossz irtódna ki az emberi szívből. Mert csak igaz az, hogy a mi természetünk nem rossz, hanem a nevelés által romlik el“.

Tőkés Marburgban.

Kasseltól nincs már messze Marburg, ahová *Tőkés* törekedett és 1807. július 17-én zsebében a kasseli kormányzó ajánló levelével, szerencsésen meg is érkezett. A kormányzó ajánlásának volt is fogamatja — bár az egyetemi tanárok igen csodálkoztak, hogy az erdélyi alapítvány újra megerősített. Meg is köszönte *Tőkés* a kormányzó pártfogását mind a saját, mind pedig nemzete nevében.

Nagy becsben vannak Marburgban a magyarok, azt mindjárt tapasztalta. S mikor átadta a jénai tudós társaság és a berlini tanárok ajánlóleveleit a marburgi tanároknak, nagyon örvendeztek s látták, hogy *Tőkés* nem „gyermekemember“.

Hosszabb ideig szándékozott itt folytatni tanulmányait, tehát szállásról is gondoskodott. Megnyerte Marburg a tetszését nemcsak olcsósága miatt — (félévi szállása 20 forintba került), hanem azért is, mert „az emberek nem pompásak s nem is alacsonyok, mint más városban“. De legjobban az hatott rá, hogy Zsibóhoz hasonlított a fekvése. „Csak Nagyságtok volnának itt és még némely dolgok, otthon képzelném magamat“. A város hegyoldalban fekszik, a hegytetőn régi vár feketélik, akárcsak Zsibón. A különbség csak annyi, hogy a zsidói vár fényes és új, a marburgi pedig füstös és régi.

Csak a lovagló-iskolával nincs megelégedve. „Négy mecklen-

burgi dög van benne. a szájok olyan, mint a fa; én ezekkel a kezemet el nem rontom“ panaszkodik Tökés. Nem régen még spanyol és angol lovai voltak az egyetemnek, de mikor *Vilmos* fejedelem elmenekült, magával vitte a legszebb lovakat — bár ehhez nem lett volna szabad nyulnia. De rendkívüli esetben a török szultán is kiássa az átok alatt szerálya alá ázott kincset és Éli fiai is megették az áldozati ételeket. Nem csoda tehát, hogy a futó fejedelemmel elvágattak az egyetem jó futó angol és spanyol paripái.

Egyetemi tanulmányai azonban nem akadályozták meg Tökést abban, hogy figyelemmel ne kísérte volna a világ eseményeit. Leveleivel folyvást felkereste régi és új ismerőseit. Értesítette a kasseli kormányzót, hogy helyzetével teljesen megelégedett. A kormányzó sem feledkezett meg róla. Hamarosan üzenetét s meghívását küldte hozzá. . . . „négy szemközti beszédre“. Beszámol Tökés erről is hűségesen.

A kormányzóval együtt ment a Wilhelmsböhöre s ámulva látta Tökés, hogy nem messze huszárok lovagolnak. Csak a sárga nadrág tűnt fel neki, mert sárga nadrágos huszárezredet nem ismert. Hamarosan kitűnt, hogy a lovasok spanyol katonák voltak violaszín kurta mentékben, sárga nadrágban, fehér tollas fekete csákóval. Mind a kormányzó, mind a felesége mulattak Tökés zavarán. Nagyon kedvelte a kormányzó a magyar huszárokat, bár — saját vallomása szerint — Piemontnál rutul megkergették. Van is huszárezrede s gyönyörű magyar ruhája.

„Nem tudom okát teljességgel, hogy miért observál engem oly igen?“ — gondolkozik Tökés néhanapján. Sőt még át is jött hozzá Marburgba. A hadak átvonulása sem szünetelt. Marburgon halad keresztül a spanyol királyné két szép lovasregementje. Ujabb hírek is akadnak.

Berlin nem lesz már többé főváros — írja Tökésnek egy ismerőse Berlinből. A porosz király Königsberget választotta székhelyének. A nyugalom a tilsiti békével úgy, ahogy helyreállt. A békealkudozások alatt a szép porosz királyné mindig Tilsitben mulatozott s csaknem mindennap felkereste Napoléont, mindenáron tetszeni akart neki. „De csuda, hogy ez az ember nem akar a szép nemnek befolyást engedni szívébe“ — sóhajt Tökés. A királyné folyton adomákkal mulattatta Napoléont, de a francia császár azokra

csak nevetéssel felelt. A béke megkötése után a porosz király „országocskája megnyirbáltatott, Napoléon eltávozott.“ Mondják, hogy a királyné azóta vigasztalhatatlan.

Németország azon része, ahol Napoléon átvonult, nagy mozgásban van. A városok, egyetemek vetekedve fényesebbnél fényesebb fogadást rendeznek a nagy császárnak. „Csak még arra nem vetemedtek, hogy valamelyik Istennek nevezte volna.“ Bode berlini egyetemi tanár neveltséges hír gyanánt közli Tökéssel, hogy a lipcsei csillagászok az „égi jegyek közé ültették Napoléont, mert egy csillagot Napoléonnak neveztek.“ Őt azonban hidegén hagyta a hizelgés, meg sem köszönte, meg sem jutalmazta. A drezdai könyvtáros — Tökés barátja — írja, hogy a drezdai udvar ugyancsak nagy fénnel fogadta Napoléont. A könyvtáros is egyike volt az ünnep-rendezőknek. Két hétig tartó munkával gyönyörű piramist festett Napoléon és a szász király találó arcképeivel. Ott díszlettek mindazok a rendjelek, amelyeket vagy Napoléon vagy mások alapítottak — Napoléon tiszteletére. Művészi ízléssel rendezte a szebbnél-szebb rendjeleket s Napoléon fejét az a koszorú köríté, amelyet a szász király készíttetett annak az örömeire, hogy őt varsói herceggé tette. Napoléon „megnézte ugyan, de sem meg nem dicsérte, sem meg nem jutalmaztatta, pedig mindenki biztosította a könyvtárost, hogy gazdagon meg fogja ajándékozni.“ Mintha tartoznék az emberiség neki mindezen hódolattal, úgy vette a dolgot. A könyvtárosnak nagyon fáj a mellőztetés s mint Tökés mondja: „leginkább az ajándékért méltatlankodott. Hiába, mert ő német, még pedig... ausztriai!“

Napoléon a látogatással rendbe hozni óhajtotta testvérének, *Jeromosnak* és a szász királynának házasságát. Jeromos meg is jelent a szász király udvarában. De a „kövér királynak“ nem tetszett a vőlegényjelölt. Irtózott ahhoz menni feleségül, kinek előbb szerencsen felesége volt.¹ Bizonyára más fontosabb oka volt a házasság sikertelenségének. Elejét akarták venni annak, hogy Szászország átmenjen örökségül a Napoléon-házra.

Marburg városa nem volt politikailag olyannyira fontos, mint Kassel. Tökés figyelme is ez utóbbi felé irányult, annál is inkább, mert a poroszoktól, hesseniektől és a braunschweigtektől elvett

¹ Célzás Bonaparte Jeromos afrikai szereplésére.

kerületekből Napoléon megalkotta a westfáliai királyságot s öccse, *Jeromos* lett a westfáliai király. Folytak is az előkészületek, nagy pompával akarták fogadni az új királyt. A koronázást szeptember 3-ra tervezték Kasselben, ha csak el nem marad. A kormányzó valószínűnek mondotta azt az esetet is, hogy Jeromost s a többi új fejedelmeket, akik Napoléonnak köszönték királyi méltóságukat, mindnyáját együttesen Párisban fogják megkoronázni. Mégis jobban bihetni, hogy Kasselben lesz a koronázás, mert Jeromost, „hogyan ismerheti Westfália királyának, ha nem előtte tesz ki fejére a koronát?” „A filozófiai gondolatok nem egyebek, mint álmodozások”, mind meghiusultak, mert, íme, Napoléon maga hatalmas uralkodó lett s családja is uralkodóházi jelleget kezd ölteni. Akik eddig nem hittek a szerencsében, most be kell látniok, hogy az élet nem mindig az okoskodásnak ad igazat. Így beszéltek azok, akik nem gondolták Napoléon szerencsáját ekkorának. S „a penzióra bocsátott kasseli fejedelem” még Bécsbe megy szerencsét próbálni s nógatja a császárt, hogy ne hagyja veszendőbe ment országát. De bizony Bécsben a császárnak most más gondja volt, mintsem hogy Napoléonnal ujjat húzzon.

Az új király még be sem tette a lábát Kasselbe, már is kezdi a változtatásokat. Ő is Kasselben fog lakni. „Boldog ember, aki ingyen rengeteg épületeket, felségesen berendezett lakást, mindenféle arany és ezüst portékákat — még csak ágyneműt is — ingyen, készen kapott” írja Tökés. A wilhelmshöhe-i tündérpalotában az új király valóban mindent készen talált. A marburgi tanulók testületileg óhajtottak az új királynál hódolni. S a német diákok magyar társukat kérik fel, hogy eszközölje ki a kormányzónál a régi kardviselés jogát. Ezt a jogot ugyanis a marburgi forradalom után elvesztették. Tudvalevő dolog, hogy Tökés a kormányzóval jó ösmeretségben van; ezért fordultak hozzá a többiek. Megigérte közbenjárását és ki is eszközölte a kormányzónál, hogy a marburgi tanuló ifjak egyenruhában, kardosan jelenhettek meg az új király előtt. Sőt még a tisztelgő beszéd mondását is Tökésre óhajtották bízni. De neki nem volt inyére a dolog. Nem akart közéjük elegyedni, mert kardjukat csak különös engedelemmel viselhették, míg *Tökés* díszmagyar köntösében, kardjával oldalán nem szorult engedély kérésre.

Fontos ujítása az új királynak az egyetemek számának csök-

kentése. Országában ugyanis nagyon sok egyetem volt; elhatározta, hogy azoknak egybeolvasztásával néhányat megszüntet. Az eltör-
lendők közt volt a marburgi egyetem is, amelyet Braunschweigba
szándékoztak áthelyezni. Tőkésnek megígérte a kormányzó, hogy az
erdélyi alapítványt Párisba téteti át — ha kedvére való ez a terv.
A kormányzó szava szerint ez „Napoléon előtt is kedves lesz, mert
ő a magyarokat nagyon becsüli.“ Tőkés azonban nem mondhatott
sem *igent*, sem *nemet*, kitérő választ adott: „Mi kevélyek vagyunk,
hogy ily tekintetet érdemel nemzetünk. Én megirom az első postán
a vásárhelyi kollégium¹ előjáróinak, de megeshetik, hogy a hely-
nek messzesége miatt jobban fog esni, ha a közelebbi akadémiák
közül valamelyiknél marad a beneficium.“ Sőt a kormányzó oly
előzékenységet tanúsított Tőkessel szemben, hogy azonnal Párisba
mehet, az ösztöndíj-alapítványt áttéteti azonnal Párisba. Maga nevén
Tőkés köszönettel fogadta a megbecsülő ajánlatot, mert
ugyis Párisba szándékozott menni, de minthogy másokra is
kellett vigyáznia, akik ő utána jönnek, a kollégium megkérdezése
nélkül ily nagy és fontos következményekkel járó dologban nem
köthette le magát. Másrészt megvallja Tőkés övéinek, — de ezt
már a kormányzónak nem mondta el, — hogy jól látja, mire való
az a nagy megkörményezés. Értik ezek az urak — Napoléon kezei
— hogyan kell az emberrel bánni. „De másnak is van esze“ —
mondja Tőkés — és bizonyára arra gondolt, hogy a franciák az
ösztöndíj-alapra vágyakoznak. Bármint van is a dolog, ő megírta
az egész dolgot gróf *Teleki* Mihálynak, „nemcsak meztelenen, —
amint mondják — hanem „köntösével együtt, melybe fel van öltöz-
tetve.“

Pedig *Tőkés* nagyon vágyakozott Párist látni. Jól tudta, hogy
„nagy dolgokat“ láthat most s ő látni is fogja „kinyílt szemmel“. Sajnálja, hogy nem szemlélhette, miképen fogadta Páris Napoléont
s hogy ujongott a nép, mely még a császár kocsisát is babér-
koszorúval tüntette ki.

Annál szomorúbb hírek járnak Törökország felől. Egy Konstan-
tinápolyban élő mérnök leveléből tudja meg Tőkés, mi volt *III.*
Szelim detronizálásának oka. A franciákkal folytatott háborúja után
Szelim hozzáfogott hadseregének reformálásához *Sebastiani* francia

¹ A marosvásárhelyi kollégium értendő.

tábornok segítségével. A janicsárok kezdettől fogva nem szenvedhették a fegyelmet. Kevélység és szabadság uralkodott mindig köztük, megvetettek mindent, ami európai. Egyrészt ez a katonai ellenállás buktatta meg Szelim szultánt. De a nép között is különös hírek keringtek felőle. Hét év óta már Szelim a törökök szultánja s ez idő alatt egy gyermeke sem volt. A vallásos felfogás szerint tehát el kellett vesztenie trónját. A szultán gyermektelenségének okául a konstantinápolyi levél a következőket mondja: nem volt, de nem is lesz Szelimnek sohasem gyermeke. Mielőtt a trónra került volna, anyja a szerályba zárt ifjúnak mérget adatott, hogy eltegye láb alól. Ő ugyanis *Musztafát* akarta *Abdul Hamid* utódjának. Szelim azonban enyhítő szerekkel elejét vette halálának, „de szomorúsággal érezte, hogy ő elégtelen arra, hogy gyermekek atyja lehessen“. Szomorúsággal ült a trónra, mert tudta, hogy gyalázzal kell majd 7 év múlva arról leszállnia.¹ Szelim anyja iparkodott mindenáron hatalomra szert tenni, ami sikerült is neki. *Juszuf* aga — állítólag a szultánné kegyence — hozzáfogott a csapatok megszerzéséhez, hogy ha majd a janicsárok elégedetlensége kitör, legyen mivel a hatalmat Musztafának megszereznie. Csapatái számára szép kaszárnnyát épített Konstantinápoly közelében. A belső zavar jó alkalomnak kínálkozott az orosz beavatkozásra. A ruméliai lázongás ürügye alatt szölt belé Törökország dolgába, természetesen a török húzta a rövidebbet.

Páris: „a világ királyné asszonya“.

Alig remélt öröm érte *Tökést*, hogy hamarabb meglátta Párist, mint tervezte volt. A westfáliai király későbbre halasztotta Kasselbe jövetelét s a kormányzót Párisba rendelték. *Tökés* a jó ismerettségnek ismét hasznát vehette. A kormányzó ugyanis felajánlotta neki, hogy szívesen magával viszi Párisba. A jó alkalmat elhalasztani s a szíveséget el nem fogadni valóban illetlenség lett volna. Igaz, hogy *Tökés* „irtózott“ és a jó szerencsére bízta magát, amely eddig is hűséges követője volt. Sehogysem tudta magyarázatát adni a tulságos francia előzékenységnek. Megijedt s az udvariasság leple alatt valami vést sejtett. Mégis csak útnak indult a kormányzóval 1807 szeptember elsején. Az egyetemi szünet is e

¹ Az ellenpárt — Musztafa pártja — ilyen hírrel fanatizálta a lakosságot.

napon kezdődött meg. Koblenzben más parancs várt a kormányzóra, hogy tartson a rajnamenti elöljárókkal kerületi gyűlést. Ez azonban hosszú ideig — két hétig — tartott, Tökés tehát nem várhatott a kormányzóra, hanem egymagában folytatta útját. Könnyebbülten sóhajtott fel, hogy megmenekült tőle, akitől — bizony ok nélkül — félt. A kormányzó ellátta ajánlólevelekkel bőségesen, még hozzá a számára a Tuillériákkal szemben kijelölt palotába irányította s parancsolatot adott, hogy Tökésnek a palotában lakást adjanak. Ennyi szerencsével és jóindulattal még seholsem találkozott. Kedvvel folytatta útazását Luxemburgon, Trieren, Verdunön át haladva. Châlons vidékén eszébe jut Attila csatája, kereste is a csatára emlékeztető halmot.

Míg Franciaországon keresztül ment, csodálkozott, miképen volt képes annyi népet kibocsátni ez az ország magából, hogy egész Németországot elborította. Pedig a falvak igen ritkák, hat sőt több mértföldnyire is alig találni falvakra, azok is kicsinyek, 60 vagy 70 házból állanak. Olyan állapotban találta Franciaországot, mint amilyenben Németország volt a '30 éves háború idején. Győzedelmeskedett, de meg is üresedett. Míg a Champagneon, ezen a Kanaán földjén, utazott, nem látott seholsem „egyebet a mezőkön, szántani, vetni, aratni, kaszálni s dolgozni a szőlőkben, szekerezni a falvakban és az úton asszonyoknál és leányoknál“. Champagne oly gyönyörű táj, mint a görög Tempe völgye, meglepik az utazót az egymást váltó rétek, melyeket a fák közül kikandikáló nap sugárai megaranyoznak és megezüstözött a sok csergő patak, melyeknek kútfejei a szőlőhegyekből lökik ki gazdagon forrásukat. Az utak mellett elnyúló és árnyat adó gyümölcsfák pihenést és gyümölcsöt kínálnak az utazónak. A köves országutak mentén sűrűn állanak oszlopok, melyeken még most is függenek a szabadság sisakjai¹ és ezek a szavak: Égalité, Fraternité, à la République! Rajongás tölti el az utazó lelkét, hiszen nem tudja: vajjon a halandók, vagy pedig a megboldogult szabad lelkek zsámolyait tapodja-e?“

A mezőknek megrakott síkságain dolgozó leányok és asszonyok „keserves és víg énekkel elegyes hangjokkal tanítják

¹ A phrygiai sapkák, piros sapkák voltak, jelvényei a forradalomnak. A felírás: Szabadság, egyenlőség, testvériség a köztársaságban! A franciaországi középületeken — sőt a templomokon is — láthatni e hármast.

szomorú és víg énekJöket visszahangozni a helyet bekerítő erdőket, magas kösziklákat, melyeket szőlőkkel felköntösöztek a Bachusnak örömet áldozó franciák“. Ezek láttára csodálhatja-e valaki, ha Franciaország mindig a nyughatatlanságnak és más-más állapotok próbálgatásának volt a fészke? Hiszen ott a klíma, a természet szépsége „a vért tüzesebbé, a testet csiklandozóbbá“ teszik. Még az állatok is „nyughatatlanok, fickándoznak“ s gyakran kapnak gutaütést, görcsöket és „elandalodást“.

Franciaország földjén a lélek kénytelen engedni a nagyobb erőnek s a testnek is változnia kell: ez a dolog veleje. Különben is áldott hely, minden olcsó. Ki hinné, hogy Párisban minden olcsóbb, mint bármely erdélyi városban. Hol is lehetett volna akkor Erdélyben 24 krajcárért négyféle ételt enni kenyérrel együtt s hol lehetett négy krajcárért egy meszely bort inni?

És a franciák barátságos viselkedése hogyan tetszett volna Tökésnek? Jó szívvvel beszél a francia mindenkivel. Hogy kissé dicsekedő, az cseppet sem ítéltető. Megvan ez a sajátság a magyar nemzetben is. Nyíltan elmondja minden baját, akárcsak a magyar. Sok jellemvonás egyező a két népnél. Innét van, hogy olyan hamar ismerkednek, barátkoznak egymással. Nem is tagadja mindezt senki sem.

Huszonkét napi útazás után megérkezett *Párisba*. Előtte állt végre a „világ királyné asszonya“. Talán sok utazó csak magasra meredő kőfalakat lát benne, de ő más szemmel néz a francia fővárosra, amely szép külsejével, nagyságával, de különösen szokásaival s kincseivel megelőz minden más várost. Nagy hasznát vette a kormányzó ajánlóleveleinek. Mindenütt nagy becsülettel fogadták s lakása a Tuillériák mellett lévén, az udvar minden mozdulatát láthatta. Párisi tartózkodásának még az ideje is szerencsés. Akkor szentelték fel a királyi palotának azt a részét, amelyet Napoléon újabban épített.

S a Franciaország nagyjainak emelt *Pantheon* is elkészült. A nyilvánosságnak még nem adták át, de Tökés egyik pártogójával, akit a kormányzó ajánlólevele tett jóakarójává, végignézhette a világon páratlan hála-emlékművet. A világ minden tájáról egybehordott ritkaságok gyűjteményét, Napoléon múzeumát is ekkor nyitották meg teljesen. Eddig csak néhány terem volt mindössze látogatható, de már egészen elrendezték. Itt láthatja az ember azt

a győzelmet, amelyet Napoléon aratott. Azok az élettelen dolgok sokat tudnának beszélni, amint ott állnak szép rendben a múzeumban. Hogy melyik fejedelem rejtegette eddig féltett kincs gyanánt, míg Napoléon, a győzelmes, elragadta és ime most már minden halandó szem láthatja! Felverte ez a hatalmas hódító az egyiptomi piramis-sirok évezredes csendjét is. Az afrikai szobrok, múmiák a párisi múzeumban ime Napoléon dicső győzelmét hirdetik. S a párisi nép nem győz betelni császára dicsőségével. Tele van a város minden zuga hangos kiáltással: Vive l'Empereur! Vive le Napoléon! Hiszen ha tettek valamit a francia királyok Párisért, Napoléon sem maradt mögöttük. Csak a Louvre gyönyörű palotája mennyire megnövekedett! Évszázadok pazar költekezése alkotta meg tanubizonyságul annak, hogy a királyok az izlésnek s művészetnek mindig barátjai voltak. S Napoléon — összekötve a Louvre és Tuillériák palotáit, négyszög alakú hatalmas épülettömböt alkottatott — két év alatt. Az egész város tömve van építőkkal, kőfaragókkal. S a császár a város kiépítésében oly sebes lépéssel halad előre, mint győzelmeiben s felemelkedésében. A lázas gyorsaság mellett is láthatni az új épületeken Napoléon nemes izlését, amely a századokon kitanult építés művészetének valóságos remeke. Találgatják a párisiak: vajjon mi lesz a rengeteg épületből? Egyesek tudni vélik, hogy az épület négyszögű udvara lesz Páris *forum*a. Közepén áll majd a *rostrum*, pompás oszlopokon fognak függeni a törvénytáblák. A nyilvánosság lesz majd itt az úr, pedig nem az állam pénztára, nem is közjövédlem volt a roppant építés költségének forrása. Legkisebb kódarabkája is Napoléon győzelmes fegyverének gyümölcse. Mennyi kincs került Párisba, csak az tudja elgondolni, aki ezt a rengeteg munkát látja.

Hát a *Szajna* vize? A sok vért látott hullámok hátán egyre-másra készülnek diadalt hirdető átölelő karok, a művészi alkotású hidak. A Pont d'Austerlitz s a Pont des Arts, Pont Marengo mind tele vannak aggatva győzelmi jelekkel, aranyos lámpákkal. Mint *Tökés* mondja, annyi híd van a Szajrán, hogy csak itt-ott csillan elő a lassan hömpölygő víz.

Mindenütt az elbájoló izlés!

Az ember azt vélné, hogy a régi klasszikus világ éledt újra. A ion, a dór és a korinthusi díszes oszlopok keltik a szemléelőben

ezt a csalódást. Mikor Tökés a törvényszolgálatát látja, szíve hecsülettel és tisztelettel telik el már a belépéskor. Minden törvénytevő tőgában ül s ha szól, a törvénykönyvre teszi kezét, „mint valamely Isten.“

Sokáig kereste, a múlt emlékein tépelődve, a *Bastillet*. De csak porait találta: a változások elsöpörték a föld színéről. Azt a helyet, ahonnan a szabadság legelőbb sugárzott Franciaországra, az a sors érte, ami a jeruzsálemi templomot. Az a hely pedig, ahol az emberi méltóságot undokul lealacsonyították s ahol a kegyetlen kinzás sajtolt az emberi ajkából panaszt és jajgatást, most fényes kávéházak, mulatók helye s víg zeneszónál dalra fakadnak a mulatózók. „Igy változik a bánat maga is örömmé s az öröm szomorúsággá!“

A régi dicsőségnek is megvannak méltó emlékei. A *Palais Royal* négyszögben épült szárnyai nagy kertet zárnak be, közepén hatalmas szökőkút ontja a vizet. A királyi palota udvara a legszebb, de az egyszersmind a legútálatosabb személyek fészke, akik itt járnak-kelnek ezerszámra. Más helyen nem volt szabad megjeleniök. Ugy jelennek meg esténként, mint valami menyasszony a lakodalomhan. *Tökés* utál róluk irni, de ezek Párisnak nevezetes ritkaságai, hogy még egy kiválóbb író sem akadt, aki meg nem emlékezett volna róluk, mint malum necessariumról. A palota nyílt folyosója jókedvnek s kacagásnak a hazája s itt vannak a legfényesebb holtok. Itt látja azt az ember, amit az egyszerű angol, a kevély német, a dölyfös spanyol, a rátartós olasz és a finom francia aranyból, ezüsből s más fémekből alkottak. Hajnali négy óráig lüktet ott az élet, ott sétál télben-nyárban Páris jó része, ott van a divat forrása. Megvallja *Tökés*, hogy a tanulásért, a népszokás megösmeréséért, a feslettség fokának megtudásáért, a világ elé jött találmányoknak, házi dolgoknak, divatnak, öltözetnek szemléléséért „én is a legfeslettebb ifjak között tébolyogtam s legeltettem szememet“.

Eljutott a *Rokkantok palotájához*. Előtte fás tér van¹ közepén magas emlékoszloppal, amelyen oroszlán okádja a vizet, míg a tetején másik, de megsebzett oroszlán olyan helyzetben van, mintha sántán is futni akarna az ellenségre. Az emlékmű oldalán

¹ Ma már másképen van elrendezve a Place des Invalides.

győzelmi jelvények hevernek s arany betűvel vannak a pajzsokra felírva Marengo, Mantova, Abukir, Wien, Berlin, Tilsit, megannyi diadalak helynevei. Látja a kéz- és lábnélküli csonka katonákat s e szomorú látvány önkéntelen ily szavakra fakasztotta: „Istenem, ezek a gyümölcsei a győzelemnek és a nagyságnak!“ A palota mögött roppant aranyos kupolával emelkedik a házak felett egy nagy templom. De milyenek ott az oltárok! Nem szűz Mária képe, se nem Jézusé ékesíti azokat. Minden szentség csak az orgonából és egyszerű szószékből áll. A templomban körös-körül az elesett vitéz tábornokok emlékei diszlenek. S több ezer török, spanyol, olasz, osztrák, porosz győzelmi zászló a díszes keret. A híres Attila-fegyverzetre van vésvé a halott hősök fatuma: Etiam post funera terrent!¹

Borzongást és csodálatot keltenek a helyek elnevezései is, vagy pedig tüzet gerjesztenek az emberi szívben: a Place de la Victoire, Place de la Concorde; Place de la Revolution, de Voltaire. Ezek a nevek a végbement dolgoknak emlékei vagy nagy tettekre buzdító példái. Vagy az állam akarja az érdemes embereket megörökíteni s a helynévvel a nagy név is feledhetetlenné válik. Abban a korban felkiálthatott Tökés: „Hol hall vagy lát az utazó a világon ilyet? Nem tudom más, de én legalább különös erőt érzek ezekben.“ Felismerte e sajátságos erőt a késő nemzedék is, hisz ma már minden városka ilyen módon nevezi el utcáit, tereit.

De mondhatná valaki, hogy a tudományban van igazi erő, nem a magas kőfalakban s ragyogó gazdagságban. Találhat a vándor tudományt is. A *Nemzeti Könyvtár* igazi középpontja a tudományos gazdagságnak. Hol talál az ember ilyen gazdag gyűjteményt? Eredeti kéziratok, megbecsülhetetlen kincsek százezerszámmra vannak. Méltán mondja a magyar utazó: „Nem igaz, hogy e tudomány Franciaországból elköltözött volna.“ Minden tudomány jó lábon áll, csak a theológiát rekesztették ki a nyilvános előadásból és a klastromokba zárták, a papok kezébe adták. „Ott mit csinálnak most vele, nem tudni; hihető majd számot vesznek tőle, hogy hol járt eddig? Megkötöztetést és kint, tudom, szenved eleget.“ Csak a morális theológia maradt ide künn. Ezt a filozófia vallotta lányának, (de sokszor kikapott ettől a lányától), ezért nem jutott

¹ „Holtuk után is rettegetnek.“

„fogadott dajkaságba.“ Észrevette a magyar utazó még azt is, hogy a természettudományok jóval fejlettebb állapotban vannak s „magasabban emelték fejöket.“ A törvény sehol sem oly világos az egész világon, mint Franciaországban. „Nincsen itt refugiuma a prókatori capitiának.“

Ezekén kívül miben kereshetni még tudományt? Jobb hát előbb megnézni s aztán megítélni valamely ország állapotát. Akkor nem terjednek el hamis híresztelések, amelyeket a helyesen szemlélődő utazóknak kell kijavítgatniok. Semmi sem felelt meg úgy Tökés várakozásának, mint Páris és Franciaország és semmi sem jutalmazta meg oly gazdagon Tökés fáradságát, mint Páris meglátása.

Mielőtt azonban búcsut vett volna Páris városától, módjában volt még néhány nevezetes ünnepséget végignézni s abban részt is venni.

1807. október 14-én olyan fényes ünnepe volt a francia nemzetnek, amelyhez foghatót Páris népe is alig látott. E napon ünnepelte a francia nép a jénai nagy győzelem emlékét. Az ünnepség nappali része a különböző templomokban végzett istentiszteletekből állt. Az ünnepnap előtti estén minden színházban ingyen előadások voltak. „Itt azt tapasztaltam, hogy a francia színészek mind a berlini, mind a drezdai, mind a bécsi színészeknél nemesebb karakterűek“ — mondja Tökés.¹ Az ingyenes előadással nem igen elégedett meg. A színészek közül is csak az alsóbbrendűek szerepeltek. De más alkalmakkor is látta a mi utazónk a híres színészek játékát. Az ünnepnapon minden nyilvános épület nyitva állott a népnek. Az udvari méltóságok fényes pompában jelentek meg az ünnepi miséken és felvonulásokon.

Esti hetedfél órakor kezdték a város kivilágítását. A Louvre, Tuillerie rengeteg épülettömbjei s a Champs Elysées s a kertben levő szobrok, szökőkútak, a Szajna vizén levő győzelmi hidak mintha lángoltak volna az örömtűzektől. S a szebbnél-szebb színre festett szeszlángok különféle alakokat mutattak. Elképzelhető, mily tenger pénzbe került ez a hajnali 4 óráig tartó kivilágítás. A Champs Elysées gyönyörű kertjében 300 muzsikussal mulattatta az ünneplő sokaságot. A kerti hangverseny szépségét a magyar utazó

¹ L. még a magyar színészetről 104. és 105. oldalokon.

leírni nem is próbálta, mert azzal csak elhomályosítaná. Még a festő ecsete is képtelen volna ennyi pompát vásznára vetni, mert ott az ünnepségen „a művészet kezét fogott a természettel.“

Még meg sem pihenhetett a magyar utazó, már másik nevezetes ünnepi látnivaló akadt: *Bonaparte Jeromosnak*, a westfáliai királynak és a württembergi hercegnőnek esküvője. Október 15-én Fontainebleauban kötött meg a házasság. Már kora reggel elindult Tökés, hogy végignézhesse az ünnepélyes jelenetet. Nem találta oly nagyszerűnek, mint amilyennek előre gondolta. A fény, ragyogás megvolt nagymértékben. Hiányzott azonban a népsokaság. Az udvar és a követek a lehető legnagyobb díszben és néhány kamarás, meg az udvarnál kegyelt személyek voltak jelen. Tökés *Metternich* titkárával nézte a felvonulást. Megjegyzi, hogy ekkor látta legközelebről Napoléont s nem olyannak találta, mint amilyenek festik.

Ilyennek látta a XIX. század első évtizedében utazó magyar Franciaországot és annak fővárosát, Párist. Október 22-én búcsút mondott Párisnak és Chalons, Nancy, Luneville városokon át elért Strassburgba, majd Manheimen, Frankfurton, Giesenen keresztül Marburgba.

Tökés Marburgban tanul tovább.

Nagy kedvvel telepedett meg Tökés előbbi tanulmányainak helyén. De mily „setét bánať, szomorúság és szégyen“ borította el egyszerre, amikor nagylelkű Maccenása korholó levelét olvassa; mert annyira megváltozott s a mai világgal együtt jár s rossz helyet választott tanulásra! Másrészt örül, hogy jótévője ily messze sem feledkezett meg róla s igyekszik őt kötelességére buzdítani. Honnan e neheztelő hang, hamarosan kiderült. *Tökés* pontosan számon tartotta kiadásait¹ s haza is küldötte költségjegyzékét. *Wesselényi* mindent láthatott abban, csak azt nem, amit legjobban szeretett volna: a *bölcsélet* és a *történelem* tandíjának feltüntetését. Pedig ezek a legfontosabb tudományok. Méltán elvárta Tökéstől, hogy ebben a két fő-tudományban a külső országi egyetemen „rettentő lépéseket“ tesz. Ez ugyanis az egyetlen mód a nevelés sikerének biztosítására, mert a bölcsélet és a történelem formálják leghelyesebben a szívet s emelik a lelket. Tökés nem is mulasz-

¹ L. 95. oldalon : Tökés útiköltsége.

totta el a tanulásokat egy pillanatra sem. A marburgi egyetemen ugyanis a szabad asztallal félévenként egy szabadon választható tudomány ingyenes hallgatása is járt. Tökés pedig ösztöndíjas helyen volt s így két félében át két tudományt — filozófiát és történelmet — ingyen hallgatott. Innét van, hogy a költségjegyzékben nem szerepelnek e tudományok tandíjai. S nemcsak hallgatta e tárgyakat, hanem nyilvános megvizsgáltatásakor magára vonta az egész egyetem figyelmét s a fakultástól erről írást is kapott. Meggyőződhetünk, hogy semmi vád sem érheti s nem cserélte fel divat szerint e hasznos tudományokat rosszabbal — ha csakugyan lehet valamely tudományt rossznak nevezni. „Én nem a módiért jöttem ki hazámból s nem is arra költöm pénzemet s gondolkodásom módját sem engedem elváltozni, valamíg fejemnek ezen organizációja meg nem bomlik . . . Szent fogadásomról még el nem feledkeztem, nemesebb és nagyobb az én célom, mint volt valaha egy nevelőnek.“

Wesselényi báró Tökést a tanulás helyénck helytelen megválasztása miatt is hibáztatta. Marburg helyett *Göttingát* ajánlotta neki. Tökés nemcsak munkáikból, hanem személyesen is ismerte a világsodálta göttingai egyetemi tanárokat.¹ De mindaddig, míg e rettentő híres emberek *kereskedők* és nem tanítók maradnak, nem igyekezett Marburgot és ennek felséges igaz nevelő tanárait elhagyni. „Tanácsot kérek Nagyságođtól és ítéletet! Mit tart azokról az emberekről, kik rettentő tudománnyal bírnak s felséges könyveket írnak azért, hogy azt drágán eladják, ezért éjet-napot összesznek. Hogy délelőtt, vagy délután egy órát olvasni kell a tanítványainak, az soha eszébe sem jut, annál inkább, hogy arra készülne. Előveszi, amikor az óra üt, azt a füstös írását, melyet ezelőtt tiz, tizenöt esztendővel dolgozott s amellé még egy vagy két könyvet, felmegy a kathedrára s abból baggat imitt-amott. Most egyik könyvben, majd a másikban keresgél. Gyakran csak amíg egy matériát felkeres, egy fertályóra is eltelik, mert némelyik még ide is felviszi gondolatját pénzért elkezdett munkájáról. Elég-szer megesisik, hogy kimegy a Bursch anélkül, hogy valamit tanult volna a rettentő tudományu embertől. Ezt én senkitől nem kértem! Szemeimmel láttam!“ De mindezen egy csöppet sem kell csodál-

¹ L. 101. oldalon.

kozni, hiszen nagyon természetes. „Mert, hogy igyekezzék az a professzor jól tanítani, aki azt tartja, hogyha a leckéjén oly kidolgozva tanít, mint könyvében, úgy a könyve el nem kél. Ez a göttingiaiak morálja. Ilyen a német tudós és tanító.“

Egészen más világ van Marburgban. Ott kitünő férfiak tanítanak minden szakon. S ami a legfontosabb, nem kereskedők, „hanem valóságos professorok, igaz jólelkű emberek. Ezeknek első és főkötelességük tisztán és jól elkészülve menni a kollégiumba, ahol van is ám minden pillanatban mit tanulni, mert nem szalmázik és abba igyekszik, hogy ha lehetne, tölthetné be a tudományát hallgatói fejébe.“ Eképen okolta meg Marburgban maradását, amiben *Wesselényi* is megnyugodott.

Nemcsak a király lett más Hessenben, hanem megváltoztak a körülmények is. Tökés tapasztalta ezt s leveleiben gyakorta tesz megjegyzéseket, amelyek az új, változott viszonyokra vetnek érdekes világot.

A világot járó francia közszellem a westfáliai királyságban is meg akart telepedni. Mint fogadták az egyes városokban, elgondolhatjuk. Akadtak, akik becsületes és értelmes hittel hozzácsatlakoztak, viszont mások kelletlenül kényszerítve váltak az „új idők“ barátjaivá, s nagyon sokan voltak, akik nem értettek az egész dologból semmit sem. Hiszen az a jámbor marburgi polgár, amikor a Codex Napoléon életbelépését kikiáltó városszolgával találkozott, szóba állott vele, megkérdezte: micsoda herceg az a „Podex Napoléon“. Miért akar Hessenbe jönni, hiszen van már itt egy Bonaparte, mit csinálnak még egy másikkal? És megelégedtek ilyen magyarázatokkal. De minden hesseninek szíve mélyén bántó sebet ütött fejedelme futása. Ha csak lehetett, érzelmüknek jelét is adták. Így Marburgban minden heti vásár alkalmával, még akkor is, mikor a legkeimeényebb parancsolatokat olvasták fel, hogy lármázni s kiabálni nem szabad, összegyűlt a nép és kiabálta, hogy „éljen a fejedelem“¹.

Visszatértek Franciaországból azok a hesseni katonák, akik egész regementestől átpártoltak a franciákhoz. Marburgban is voltak ezek közül elszállásolva, de a polgárok, ahol csak lehetett, gúnyolták s nevetségessé tették őket. A hazaszeretet ellen való vétkeknek

¹ Marburg többször (1806., 1809.) volt színhelye a hesseni parasztok franciaellenes lázongásának. A franciák ezért 1810—1811-ben légberüptették a marburgi erődítményeket.

tartották, hogy hesseni honfiak francia szolgálatba szegődtek. A papok is az új király iránt tartozó hűséget prédikálták templomaikban, még sincs teljes nyugalom.

Az ellenszenv minduntalan más és más formában jelentkezett. Marburgban fényes bált rendeztek a Tanácsházban s megjelentek azon a franciáskodó hesseni tisztek is. De egy leány sem táncolt velök, kénytelenek voltak mérgelődve távozni a bálból. Nemcsak ilyen vérnélküli ellenállásra volt példa, hanem a polgárok kegyetlenebb megtorlást is követeltek. Pl. *Eschwege* faluban az új király népszerűsítése közben már egy kevés vér is folyt. Mikor ugyanis az odavaló pap a parancsolat szerint rá akarta a szöszékből beszélni a híveket, hogy az új királynak engedelmeskedjenek, mert ő jó ember s csak népe javát akarja, felkiáltottak hozzá hívei: egy szót se szóljon többet, mert ebül jár. De a jámor pap csak tovább prédikált. S a türelmét vesztett hívőközönség lehúzta a papot szöszékből s alaposan agyba-főbe verte. A falu népe összeszaladt s nagy lármát csapott. Egy királyához hűséges polgár a rajongók közé elegyedvén, csillapítani igyekezte a lármás sokaságot. S ahelyett, hogy megfogadták volna tanácsát, őt magát fogták le s füleinél fogva egy asztalhoz szegezték. A szerencsétlen békéltetőt a faluba rendelt katonák csak másodnapra mentették ki siralmas helyzetéből. A főzajongókat összefogdosták s Párisba kísérték.

Kasselben az új király megérkezése után hallatlan fényűzés uralkodott. Az előbbi fejedelem is értette, hogyan kell fénnel s udvara ragyogásával elkápráztatni az ország népét, de *Jeromos* király valóságos párisi pazarlással akarta hatalmát megmutatni. Azt gondolta, hogy a pompa több hívet szerez az új kormányzásnak. De semmire sem ment a pazar gazdagság mutogatásával. Minisztereket, tanácsosokat nem talált Westfáliában s így nem teljesedett az a célja, hogy a főbb hivatalokat westfáliakkal és hesseniekkal töltsse be. Az ujonan szervezett katonaság tisztjeit is a hesseniek közül szerette volna kiválogatni. Felhívó szöveget intézett új alattvalóihoz, hogy mindenki, aki alkalmasnak gondolja magát valami államszolgálatra, jelentkezék a kormányzó hivatalnál. De bizony a hazafias polgárság egy cseppet sem igyekezett hivatalt szerezni. Végre is kénytelen volt a király Franciaországból hozatni hivatalnokokat.

A berendezkedés teljesen párisi mintára történt. Kicsiben

minden úgy megy, mint Párisban. Csakhogy Kasselben már „üres az erszény“. Iparkodott is az új rendszer minden eszközt megragadni, ahonnan pénzt remélt. Az erdőket vágatják; amint hirdették, azért, hogy a hesseni éghajlatot szelidebbé tegyék. A pénzhány legnagyobb bajt a hadsereg rendbehozása körül okozott. A többi reform: a départementokra való beosztás a zsidók polgárjogának megadása, az új hivatalnokok beiktatása inkább több mozgalmassággal, mint akadállyal járt. Minden megrágult, különösen az élelmiszer. A királyi udvar embereit nem valami jól fizethették, mert a drágaság ellen különös módon védekeztek. A mészárosoktól s kenyérsütőktől elhordták a sok élelmiszert, de nem fizettek érte. Pedig az ilyen rendellenesség nagy ártalmára volt az új rendszernek. Mit ért, hogy sorban, ha nem is a legjobb indulattal, minden város felesküdt az új király hűségére, de csak addig tartott a csend és nyugalom, míg a katonák jelen voltak. Ha egyszer kitették lábukat a városból, mindjárt felfordult minden rend. Valóban keserves ez országnak sorsa, — sóhajt fel a magyar szemlélő. A király hiában mutatja a népnek, hogy szereti. A nép szörnyen nyakas és új királyának nem kis fájdalomra visszakívánja régi fejedelmét.

Bármily érdekesek is voltak a marburgi egyetemi előadások, mégis szakított Tökés magának időt arra, hogy a fontosabb kasseli eseményekről tudomást szerezzen. Mint régebben, most is gyakran átrándult Kasselba, ha előre hírét vette valami országos eseménynek. Ha pedig maga nem láthatott meg valamit, barátjától Wachler marburgi tanártól, a westfáliai országgyűlés tagjától, kinek ott kellett lennie minden fontosabb eseményen, Tökés minden ujságot megtudhatott. Igaz, hogy ez a tanár igen nagy hazafi s oly érzékeny, hogy a neki nem tetsző dolgot a politikában nem szenvedheti s nem hagyja szó nélkül, ha valami nincs inyére. Vagy fájdalommal vagy nevetéssel mutatja meg érzését.

Az új királyság elmúlt már félesztendő, amikor a király kívánságára, királyi kézirat Marburgba hívta össze a rendeket. Három rendet különböztetett meg: az alsó-rendet, a kereskedők rendjét s végül a honoratusok rendjét. A legutolsó főrendbe tartoztak a régi nemesek, grófok, bárók és a tudósok. Ez a három osztály alkotja a westfáliai rendeket. Hogy kik is alkotják az ország rendjeit, az összehívásig nem is tudták, mert eddig sohasem volt

meghatározvā s maga a király sem tudta, tulajdonképen kik az ő rendjei. Ennek is megvan a sajátságos oka. Az új király ugyanis mindjárt megérkezésekor maga magát, illetve házáat hozta rendbe. Minisztereket, hivatalnokokat nevezett ki s testőrséget állított magának. Megállapította a birtok- és tulajdonjogokat, az adófizetés nemeit, egyszóval úgy ahogy, rendbehozta a pénzkérdést. S miután vagy hét hónapig uralkodott, akkor vette észre — vagy talán nem is akarta addig észrevenni — hogy nincsenek országos rendek. A királynak ezt az eljárását teljesen rendjén levőnek és célszerűnek mondta az akkori magyar szemlélő, mert ahol a rendek vannak a fejedelemért s nem a fejedelem a rendekért, ott megeshetik, hogy előbb legyen király és csak azután jelentse ki, kik az ő rendjei. Hiszen Bonaparte Jeromos királysága épen ilyen módon keletkezett, a hatalmánál fogva megtehetette, hogy rendeket válasszon. Végre is akárhogy áll a dolog, elég, hogy a „kis Jeromos“ alaposan és a valósággal a nemzet javára munkálkodik. Azt is el kell mindenkinek ismernie, hogy derék s megfelelő minisztereket választott maga köré. Így *Müller*, *Simeon* és a többiek mind munkás és jellemes férfiak. Maga a király is emberies gondolkodású. Nemes magaviseletének, egyenességének, melynélfogva magát senki előtt sem tettet, nagyon sok csalhatatlan tanúbizonyságát adta. Hinnünk is kell a magyar utazó szavainak, hisz neki nem volt királya. Nincs különös oka, hogy dicsérje. Az egyenességet megbecsüli a magyar a maga királyában — pedig e korban nagyon sok mende-monda és rágalom volt a világon elterjedve épen a királyi egyeneslelkűség rovására — megbecsülte a magyar utazó más nép királyában is a nyílt, férfias egyenességet. Bármennyit beszéljenek is róla, hogy nem érdemel hűséget, ő mégis mindig tiszta lelkiismeretű ember marad.

Az 1808. év nyarán a westfáliai országgyűlés is megkezdte üléseit. Az első két ülésen, amelyet a most már Napoléonshőhennek elnevezett királyi vár nagy dísztermében tartottak, megjelent *Tőkés* is. Mikor a király és rendek egybegyűltek, huszonnéggyűlés jelentette az országgyűlés megnyitását. A király gyönyörű és fontos francianyelvű beszéddel nyitotta meg az országgyűlést. A nemzet üdvére s javára való törekvését s népéhez való szeretetét hangoztatta. Biztosította az országgyűlés rendjeit, hogy népe java s érdekében kész volna még életét is feláldozni, annyira szíven

hordja a haza sorsát. Beismerte, hogy ember s így esetleg hibázhat. Épen ezért van mindig hozzá, a királyhoz vezető út nyitva minden polgára előtt, hogyha valami nem tetszik nekik s más jobbat tudnak ajánlani, jelentsék neki tüstént. Ő nagyon megköszöni s a jobbítást kívánó körülményeket tőle telhetőleg megjavítja. Legyenek bizalommal iránta, mert ő nem saját magáért, hanem az ország érdekéért kíván élni és cselekedni. A király szavaira a rendek nevében *Müller* miniszter felelt szívhez szóló beszéddel és oly kinyílt szívvel, amilyent csak várni lehet egy igazi svájcitól. Ezzel be is fejezték az első gyűlést, mert királyi előterjesztésekről ezen a gyűlésen egyáltalán szó sem volt.

Másnap tartotta az új országgyűlés második ülését. Ennek egyedüli tárgya a rendeknek a királyné iránt való hűségük nyilvánítása s bemutatása. A gyűléseket nagy udvari bál követte s az udvar vígsága napokig tartott. Az ünnepi hangulatot a város kivilágításával is megmutatták. Rendes munkához csak az ünnepség után fogtak ismét hozzá. Feltűnt a gyűlést szemlélő magyarnak, hogy katonát egyáltalán nem látott az országgyűlésen. Még csak a szokásos testőrség sem volt a király mellett, aki ilyen módon is bizonyítani akarta, mennyire bízik népében. Viszont azonban a kasseli polgárok sehogysem bírták megmagyarázni, hogy miért fogyaszt a királyi udvar annyi gyertyát s miért világos éjszakánként minden ablak a napoléonshőhei palotában. Hacsak nem azért, — elmélkedik a magyar utazó — mert a király állítólag nem szeretné, ha tudná a népe, hogy melyik szobában tartózkodik.

A háborús idők drágasága is fokozta az új királyság lakóinak elégedetlenségét. Hessenben ugyan még nem támadták meg egymást az emberek a piacon a betevő falat kenyérékért, mint a „mindenéből kievett Poroszország“ fővárosában, Berlinben, de azért érezte a drágaságot a Marburgban tartózkodó *Tökés* is. Kelleténél több a papirospénz. Tanácsolták is a királynak, hogy vonja be a papirospénznek egy részét, de bizony az állapot nyomorult voltán nem birt segíteni még a legjobb akarattal sem. *Tökés* meg is írja Maecenásának, hogy a pénzt ne bankóban küldje, hanem váltassa át még Bécsben aranyra, mert Westfáliában csak az aranypénz ér valamit.

Jeromos király azonban nem szomorú egy cseppet sem. A királyné „vén, fogatlan udvarhölgyei“ nem igen nyerték meg tetszését. A király sokkal jobban választott — mondja a magyar

utazó — mert az ő palotahölgyei mind olyanok, mint egy-egy Diana. Csak az tűnt fel a magyarnak, hogy király és királyné külön udvarhölgyeket választottak maguknak. De ezek — úgy látszik — a királyi berendezéshez tartoznak.

Az új kormányzás berendezése lassan-lassan mégis csak megerősödött. Az elmenekült előkelők visszatértek Kasselba s az udvar fényében sütkéreztek. Mikor délutánonként megjelentek az utcákon kétkerekű hintóikkal, a nép láthatta, hogy minden a régi. A magyar szemlélő ugyan először az általános szegénységet okozta, hogy még az előkelők is csak kétkerekűn sétakocsikáznak. Pedig csak a divatot követték, mert a hercegek, miniszterek, grófok más városokban is mindnyájan kétkerekű kocsin jártak.

A spanyolországi út terve. Az új spanyol alkotmánytervezet.

Szorgalmasan művelte magát Tőkés nemcsak a világ eseményeinek személyes szemlélésével, hanem a marburgi egyetemi előadások hallgatásával is. Sohasem mulasztotta volna el Napoléon Codexének magyarázatját hallgatni, azonkívül növénytant, ásványtant, chémiát, a XVIII. század történetét s különösen a francia forradalom eseményeit. Észrevette, hogy az a világ, amelyben élt, nevezetes eszméket vetett felszínre. Európa népei nagy mozgásban voltak, hogyne iparkodott volna Tőkés mindenütt szem- és fül-tanú lenni?

Tervezgette, hogy Marburgból való hazatérése előtt még egy nagy földdarabot bejár. Elmegy *Spanyolországba*, ahová addig nem igen merészeltek menni az utazók, mert „nem óhajtottak elevenen megsütve átmenni a másvilágra.” Az inquisitió égetéseinek emlékei nem valami kellemesen csalogatták az utazókat Spanyolországba. Abban az időben azonban már francia módra új berendezés alá került e félsziget jó része. Meg akarta járni Tőkés Olaszországot is és Velencén keresztül szándékozott hazatérni. De az események „nem a legjobb felvonásokra” mutatnak. A háború réme még mindig ott ült Európa nyakán.

Milyen komolyan tervezte spanyolországi útját, fényesen igazolja az a körülmény, hogy hozzáfogott a spanyolnyelv tanulásához. Magyarul, franciául, németül, olaszul már tudott, de azt is tudta, hogy valamely népet csak nyelvének tudásával ismerhetni igazán meg. Mert mit ér, ha csak a fal egyik oldalát nézi az

útazó? Felkészülve akarta a híres spanyol nagyok büszke országát bejárni. Előkészületre a legjobb alkalma volt a marburgi egyetem előadásain. A francia hatalom keze Spanyolországba is elért már; — igaz, hogy erre a kézre nemsokára erősen ráütöttek. De azt nem tagadhatni, hogy ez az újító francia kéz munkája nagyon meglátszott Spanyolország új alkotmányán. S a francia kézen levő marburgi egyetemen természetesen tárgyalták a francia szellem új hódításait a Napoléon rendezte országokban. Az új rendszer gyakorlati térfoglalását Tökés saját szemével látta a westfáliai királyság főhelyén, Kasselben. A franciáskodás kötelező volt még az egyetemen is: tárgyalni kellett ugyanis a Napoléon Codexet. Tökés igyekezett élni az alkalommal annál is inkább, mert Spanyolország új alkotmányáról is hallhatott előadást. Neki pedig épen erre volt szüksége, hogy majd annál több eredménnyel s gazdag tudással hagyja el Spanyolországot.

Az új spanyol alkotmány megkülönböztető körülménnyel készült. Külön jogszabályokat alkottak az amerikai és az ázsiai spanyol gyarmatokra s külön a tulajdonképpeni Spanyolországra. Csak a törvényszolgáltatás oltalmát és szabadságát biztosították egyenlő mértékben. A gyarmatok összesen 20 követtel képviseltethették érdeküket az anya-állam országgyűlésén. Ugyanezen követek alkották az igazgató-testületet. Az egyes gyarmatállamok közt így oszlott el a követek száma: 2—2 követet küldöttek új Spanyolország, Peru, a granadai új királyság, Buenos-Ayres, a Fülöp-szigetek; 1—1 követtel képviseltették magukat Cuba, Puertorico, Venezuela, Caracas, Quito, Chile, Guatemala, Guadalajara, új Spanyolország nyugati és keleti részei. A követek megbízatása 8 évig tartott. A tulajdonképpeni Spanyolországot polgári törvények alapján kormányozták. A törvénykezés függetlenül történik s az ítéletet a király nevében hirdetik ki s a király nevezi ki a bírakat is. A kolostorok jogai — menedéjog stb. — megszűnnek. A bírák ítéletét nem lehet hatályon kívül helyezni s a királyi ügyész és az elnök beleegyezése nélkül megfeleltetni, csak általuk lehet valamely ügyet a király elé vinni. Az *igazságszolgáltatás* forumai az új rendszer szerint a következők: Minden vitás ügy legelőször a „békéltető ítélőszék“ elé kerül, ahol — amint a hivatal neve mutatja — lehetőleg békés elintézésre törekedtek. Ha nem sikerült megnyugtató eredményt elérniök itt a feleknek, akkor ügyük az

első felebbezési hivatalba került. Ez a hivatal tehát már valójában második tárgyalás, de az elnevezést a felebbezés ténye adta meg. A másodszori felebbezés az úgynevezett Revisorium elé került. Itt tüzetes vizsgálat alá vették a peres ügyet s e felett már csak egy felebbezési fórum, az Appelatorium volt.

Ha valamely ügyben megtörtént az ítékezés, semmi szín alatt sem volt szabad ugyanazon ügyet más ítélőszék elé vinni. Ezt csak abban az esetben lehetett megtenni, hogyha a revisorium esetleg az előbbi ítéletet megsemmisítette.

Külön intézkedéssel állapították meg az egyes felebbezési fórumok hivatalnokainak a számát. Az első felebbezési hivatalban, a tartomány nagyságához képest, különböző száma volt a hivatalnokoknak. A többi felebbezési fórum tagjainak a száma legalább 9 s legfeljebb 15 volt. Az egész birodalom ügyei felett még egy perlekedésre felügyelő-tanács (Conseil de Castille) állott, amely hivatal a gyarmatügyek pereiben mint Revisorium működött. Ennek tagjai: egy főelnök és két választott elnök. A főelnök azonban semmiképpen sem lehetett tagja az államtanácsnak. Ugyancsak e főítélőszék mellett szerepelnek még az államügyész és ugyancsak egy főügyész és egy alügyész. Ez a hat főbb hivatalnok látta el a legmagasabb ítélőszék teendőit. Rendes polgári perekben ez volt a legmagasabb ítélőfórum s ítéletét már semmi módon sem lehetett megfelebbezni.

A *bűnügyi perekben* a bíró mindig nyilvánosan ítélezett, így a tárgyalást mindenki hallgathatta. Az esküdteket — mielőtt szavaztak volna — pontosan felvilágosították az ügy mibenléte felől, hogy annál tisztábban láthassanak. A bűnügyi perekben csak egy felebbezési fórum volt, még pedig az előbb említett Conseil de Castille az az perlekedésre felügyelő tanács. Az ítélet halállal is sújthatta a bűnöst. Ilyen esetben a király adhatott csak kegyelmet, de döntése előtt a király tartozott meghallgatni igazságügyminiszterét. Csak ennek meghallgatása után hívhatta össze a kegyelmitanácsot, amelynek elnöke a király s tagjai voltak: két miniszter, két államtanácsos — a Conseil de Castille tagjai közül — s ebben a tanácsban kellett a királynak a kegyelmezést kihirdetnie. A bűnügyi tárgyalások ítéleteit is a király nevében hirdették ki.

Kereskedelmi ügyekben az egész királyságra érvényes törvények voltak. Különös tekintettel voltak a főbb kereskedelmi

középpontokra, ahol kereskedelmi hivatalokat állítottak fel a kereskedelmi érdekek védelmére. Az összes kereskedelmi ügyben előfordult vitás esetekben kereskedelmi ítélőszék döntött. Ilyen ítélőszék csak egy volt az egész királyságban.

Kiterjedt az új alkotmány-tervezet figyelme a *pénzügyi* kérdésekre is. A *vámügyek* rendezését elsősorban úgy határozta meg, hogy a közbeeső vámokat megszüntette és csak a határvámok maradtak érvényben. Másodszor az adózás kérdése várt és kapott megoldást. Az *általános adózás* elve vált az egész birodalomban uralkodóvá. Egyfermán adózott mindenki. A kiváltságok mind megszűntek, csak azok maradtak továbbra is érvényben, amelyek valamely kötelesség teljesítésével jártak. A magyar tanuló hozzáfűzi a törvény emez intézkedéséhez azt a megjegyzését: hogy erre bizonyára csodálkozva meresztik a büszke palástos spanyol nemesek a szemüket! Tehették is, mert a százados nemesi kiváltságok halálát jelentette e tekintetben az új spanyol alkotmány-tervezet.

A törvényszolgáltatás és közigazgatás hivatalnokait mind a király nevezte ki. E tekintetben tehát a királyi jogok nagyon tág szabadsággal rendelkeznek. A francia-szellemű spanyol királyság útját ez az új alkotmány másképp nem is egyengethette volna.

Nem feledkezett meg az alkotmánytervezet a *Francia és Spanyolország közti viszony* rendezéséről sem. A két ország között védő- és támadó szövetség jött létre. S annyira ment a békés együttmaradás biztosításában, hogy külön részletes szerződés még csak a lehetőségét is megszüntette a két ország közt kitörhető viszálykodásnak, hogy egy esetleges háború tönkre ne tehesse a barátságot.

Hátra volt még annak a kérdésnek a megoldása, hogy a francia nemzetiségű királlyal az országba bevonuló hivatalnokok s más bevándorlók kapnak-e spanyol állampolgár-jogot, vagy nem? Az alkotmánytervezet erre nézve úgy intézkedett, hogy a király hivatalnokai mindannyian s a többi idegenek közül azok, akik tehetségükkel az állam javára válhatnak vagy olyan vagyonosok, hogy évi ötven piaszter adót fizetnek, élvezik mindazon jogokat, amelyeket a spanyol polgárok bírnak.

Láthatjuk ebből az alkotmány-tervből, hogy a *nemzeti* szempontokat tiszteletben tartja. De ha Tőkés valóban ellátogatott volna

Spanyolországba, korántsem talált volna olyan állapotot, amelyet a tervezett új alkotmány akart teremteni. Az események azonban úgy hozták magukkal, hogy le kellett tennie a kedvelt útitervről. *Tökés* értesült mindarról, ami a spanyol udvarban történt. Sőt látott több fontos iratot is, amit lemásolt és hazaküldött. Az egyik *Mouton* szárnysegéd értesítése, amelyet *Muratnak*¹ küldött. Szó szerint fordítva a következőképen hangzik:

„Uram! Felséged parancsára levelével az etruriai királyné Öfelségéhez mentem, Aranjuezbe. Reggel 8 óra volt. A királyné még nem kelt fel. Ez azonban tüstént megtörtént. Beléptem s átnyújtottam az Ön levelét. Egy pillanatig várakoztatott, mert a királlyal és a királynéval akará a levelet átolvasni. Egy félóra múlva belépett az etruriai királynő a királlyal és a spanyol királyné mondá nekem, hogy köszöni Felséged részvétét, amelyet Ön az ő szerencsétlenségükön érez s amely szerencsétlenség annál nagyobb, mert a fia volt annak az okozója.

A király mondotta nekem, hogy ezt a forradalmat titkon, ravaszul szervezték, a pénzt felosztották és hogy a főszervezői fia és az igazságügyminiszter úr voltak. Kényszerült lemondani, hogy megmentse a saját és a királyné életét. S ő tudja, hogy ha le nem mond, a következő éjszaka meggyilkolták volna őket. S Asturia hercegének eljárása annál gyalázatosabb, mivel tekintettel kívánságára és 60 éves korára megegyezett vele, hogy a koronát azonnal átadja, mihielyt a király hő kívánságára francia hercegnőt vesz feleségül. A király hozzátette, hogy Asturia hercege azt kívánta, hogy a királynéval a portugáliai határra, Badajozba vonuljon vissza. Ezzel szemben ő megjegyezte, hogy azon vidék éghajlatát nem bírja elviselni s kéri, hogy más tartózkodási helyet választhasson. A császár engedélyét óhajtja, hogy Franciaországban telepedhessen meg s ott fejezhesse be életét.

A királyné mondta nekem, hogy sürgetve kérte fiát Badajozba való elutazásuk elhalasztására, ezt azonban nem engedte meg és az elutazás legközelebbi hétfőn megtörténik.

A búcsuzásnál a király mondá nekem: „Én mindezt megírtam a császárnak és sorsom az ő kezébe helyezem. Leveletem futárral

¹ Murat francia generálisnak — későbbi nápolyi királynak — fontos szerepe volt a spanyol hadjáratban.

akartam elküldeni, de most nincs semmi biztosabb alkalom, mint az Ön segítsége“.

A király erre magamra hagyott s lakosztályába vonult. Nem-sokára visszatért az ide mellékelt levéllel, melyet nekem átadott és még a következő szavakat intézte hozzám: „Helyzetem lehető legszomorúbb, a „béke-herceget“¹ elhurcolták, hogy végezzenek vele. Semmi más bünt nem követett el, minthogy egész életén keresztül odaadóan viselkedett irányomban“. S hozzátette, hogy semmit megkísérletlenül nem hagyott, hogy szerencsétlen barátjának életét megtartsa. De kérése mindenütt süket fülekre talált s csak a bosszúállás szellemére hallgatnak“.

Közli Tökés IV. *Károly* spanyol király levelét is, amelyet Napoléonhoz intézett. Szó szerint így szól:

„Testvérem! Uram! Fölséged bizonyára tudomást szerzett az Aranjuezbén történt dolgokról és azok kimeneteléről. Valamelyes érdeklődéssel fog tekinteni Ön arra a királyra, aki a kormányzásról kényszerült lemondani és aki egy hatalmas uralkodónak karjai közé veti magát s elfogadja minden határozatát. Hiszen egyedül Ön képes arra, hogy ennek s családjának s hű, szeretett alattvalóinak jólétéről gondoskodjék. Én lemondásomat fiam javára csak a körülmények kényszerítő hatása alatt nyilvánítottam ki. És ez oly pillanatban történt, mikor a fellázított katonaság rajongása és fegyvercsörgése eléggé tudomásomra adták, hogy csak élet s halál között lehet választanom, amire a királyné halála is következett volna. Kényszerítettek, hogy lemondjak.

De most már az állandóan barátomnak mutatkozott nagy férfiú nagylelkűsége és tehetsége iránt való bizalmam megnyugtató. Így arra szántam magamat, hogy mind a magam, mind pedig a királyné sorsa és a „béke-herceg“ érdekében minden elhatározásának alávetem magamat. Tiltakozom császári felséged előtt az aranjuezi események és lemondásom ellen. Felsőged barátságára és szívjóságára bízom magamat egészen és kérem az Istent, hogy vegye Felsőgedet szent és kegyelmes oltalmába. Felsőgednek alázatos testvére és barátja *Károly*. Aranjuez, 1808. márc. 21.“

Napoléon spanyolországi beavatkozása korántsem ment végbe oly simán, mint ahogyan tervezve volt. A folyvást érkező riasztó

¹ Godoy Emánuel neveztek a „béke-hercegé“-nek.

hírek végre arra bírták Tökést, hogy a spanyolországi kirándulás tervével fölhagyjon. Hogy mennyi érdekes hírt hallottak akkor az emberek, — de a felsőbb hatóság akarata és kedve ellenére — legjobban igazolja a körlevél, amelynek másolatát Tökés közli. Bizonyára kipattantak olyan titkos hírek is, amelyeknek terjesztése éppen nem szolgálta a francia érdeket.

Az igazságügyi miniszter, — aki egyszersmind a belügyeket is intézte, — körlevéllel fordult a westfáliai előjárókhoz, mert tudomására jutott, hogy olyan hírek is kerültek nyilvánosságra, amelyeket csak a hivatalos tényezőknek szántak. Meghagyja ezért a körlevél, hogy ezután csakis a miniszteriumból megengedett iratok kinyomtatását szabad az előjáróknak megengedniök. S bármiféle úton-módon valami értesülést kapnak, forduljanak vélemény végett a központi hivatalhoz, hogy az illető hír nyilvánosságra hozható-e?

Óvatosság vagy szabadság-korlátozás volt-e ez az intézkedés, azt ne kutassuk. A napóleoni berendezkedés úgy védte magát, ahogyan jobbnak látta s megakadályozhatta az esetleges árulást. Hivatalosan ugyan a legjobb rendben, egyetértésben voltak egymással a párisi és bécsi udvarok, de a mellékúton sok olyasmi történhetett, amiből fegyvert kovácsoltak egymás ellen.

Ujsághírek akkor is bizonyígtatták, hogy Páris és Bécs egymással — jobban mondva egymás ellen — sok tárgyalni valót találtak. Az is nyilvánvaló, hogy megegyezésre még csak reményük sem volt. Hivatalosan ugyan rá mondták: *cela est faux!*¹ De a megokolás újabb méregfogat mutat: „Nekünk semmi igazítani valónk sincsen a bécsi udvarral!” — mondja a hivatalos. „Ha a bécsi udvar adhat még magának tanácsot, igyekezzék azon, hogy sebeit orvosolja! Szedje rendbe bölcs és okos úton pénzügyét és gondolja meg, hogy a seregeknek fölállítása azon uralomnak egyenesen elpusztítására van, amelynek papiros pénze vagyon!”

Tökés látta a francia ármádia egyrészét Marburgon átvonulni. Nyíltan azt hirdették, hogy Olaszországba mennek. Mégis a Rajna vidékét szállották meg és a németországi határon „gyakorlatoztak.” Nem pihent az ausztriai ellenfél sem — ezt jól tudták a franciák. „Trieszt és Fiume keményebb erővel való megtöltését” egy-

¹ *Cela est faux* — nem igaz;

részt „hazug hírnek“ mondták, másrészt „farkas-nevetéssel“ kísérték.

„Bécsben rettentő nagy a mozgás.“ Az idegeneknek császári parancsolat hagyta meg, hogy tizennégy nap alatt térjenek hazájukba. Az 1808. év nyara tehát nem a legjobb jelekre mutatott. „Komárom sáncokkal és kőfalakkal keményítették“ és a közlekedést megtiltották. Mit fognak mindezek szólni! — kiált Tökés. Északról pedig az orosz veszedelem fenyeget. Félnie kell az oroszától az ausztriai udvarnak. Már „régóta akar az orosz Európában imponálni. Első lépését akkor tévé, midőn Poniatowskyt megtette lengyel királynak s midőn a Fekete-tengert felnyitotta maga előtt, melyért a Nagy úr hiába meresztgette szemeit. S még ennél is többet tett!“ Ocsmány politikát művel, bár szép színben akarja feltüntetni. „A Nagyurat megölték s egy 14 esztendőst tettek török császárnak. Ezzel már könnyebben lehet bánni s kevés idő múlva ezt a „Szalma Gyurkát“ is elvetik!“

Kétsége napról-napra növekedett. Be kellett Tökésnek látnia, hogy a zavaros körülmények mindjobban ajánlják a hazatérését. S legutolsó marburgi levelében — 1808 aug. 24. — már be is jelenti, hogy néhány hét múlva haza indul.

Tökés hazatérése.

„Megfontolván mind az időt, amelyben vagyunk s mind a körülállást“ egy vágya van Tökésnek: mentől hamarabb hazaindulni s ölelni „kedves Miklósát!“ Jól tudta, hogy sok nagyról, szépről és jóról kell lemondania a további tanulmányutazás abbahagyásával, de azt is tudta, hogy ezt a keserűséget eloszlatja, ha „résztvehet a két esztendőktől fogva nem kóstolt“ igazán isteni hazai életben.

A francia hadsereget „napoléoni sebességgel“ vonatták össze Németországban. Egyrésze a Rajna balpartján Lannes (a montebelloi herceg) vezérlete alatt állott, másrésze pedig az orániai herceg birtokán és a két Pfalzon s Bajorországon keresztül Ausztria széléig terjeszkedett. Rettentő sok ágyúval „kelleténél több veszéllyel és mennykövekkel fenyegetnek.“ Legjobban az tűnt fel a szemlélő magyarnak, hogy „ez a terhes felleg csak két hetek alatt bórúla össze.“

Bajos dolog lett volna még tovább halogatni a hazatérést s még így is csak francia nyelven kiállított útlevelének köszönhetné, hogy bátran útnak indulhatott. Hiszen alig egy pillanat alatt vonták össze a francia haderőt. Az országutakat francia katonák szállották meg s feltartóztatnak minden olyan utazót, akinek útlevelében csak legkisebb hiba is van.

A magyar utazó úgy hallotta, hogy csak addig tart ez a szoros útlevelvizsgálás, míg megtörténik Napoléon és Sándor cár erfurti találkozása (1808 szept. 27. — okt. 14.), „melyet Bécs reszketve vár!“ Az utazó ugyanis kikémlelhetné az ország útjain táborozó francia katonaságot, a sáncolásokat s hatalmas ágyúkat. Nem rejtették el a franciák fegyvereiket — „mivel több, hogy sem valahová elrejtteni lehetne“ — mondja *Tökés*, mikor látja a roppant előkészületeket. S ha az erfurti tanácskozás véget ér, mind Napoléon, mind Sándor cár munkához fognak. Akkor ismét szabad lesz az utazás, de bizonyára egy utazó sem kockáztatja életét. Az okosság szavára hallgatott *Tökés*; félretett minden más tervet és sebesen hazafelé tartott. Mily sokat tanulhatott volna abban a borongós időben! Hisz ott lett volna csák alkalma látni s hallani híres eseményeket. De visszatartja az a gondolat, hogy esetleg a háború miatt sokáig künn kell maradnia s „amit a vámon nyer, tizszeresen elveszti a réven!“

Már mikor Fuldába érkezett, ez a szép város, mely előbb az orániai hercegé volt, de most már Napoléoné — nagy készülétekkel és triumfális kapúval várta“ a Frankfurtból 3 nap múlva megérkező Napoléont. A diadal-kapún dicsérő szavak díszlenek: „Le grand Napoléon, restaurateur de la paix!“ (A nagy Napoléon, a béke helyreállítója!)

Innét Würzburgba ment, amely városban van a herceg remek palotája. Ez az épület szakasztott a versaillesi pazar palota mintájára épült. Körülötte a megszólalásig híven utánzott versaillesi tündérkert, amelyben *Tökés* „gyönyörű órákat“ töltött. Felserkentette benne mindazt, amit Franciaországban látott. Eszébe jut Pál orosz cárnak esete, épen ebben a városban. Még a „boldog időben“ utazván, ide jött a cár. S hogy annál nagyobb meglepetéssel fogadják s hangolják jókedvre, elkészítették a jó würzburgiak a pétervári cári palota mását fából s pontosan annak mintájára rendezték is be úgy, hogy nem lehetett az eredeti pétervári palo-

tától megkülömböztetni. Mikor az orosz cár megérkezett, ahelyett, hogy bámúlt volna, bosszusan elfordult s ily keserű szavakra fakadt: „Most is *azt* kerülöm s annak emlékezete unalmas előttem! S még itt is *azt* kell szemlélnem!” Más szállást kívánt magának. Önkéntelen eszébe ötlík Tökésnek az a gondolat: „Nem tudom, Napoléon nem ugyanígy beszélne-é, ha ezt az utáztatot meglátná?” Tagadhatatlan, hogy tökéletes utáználása a versaillesi palotának még a legaprólékosabb részletében is.

Tökés az erfurti találkozásnak okát kutatván, elgondolkozik: hiszen a világ látta, hogy Napoléon és Sándor cár barátkoznak. Egyesek azt is tudták, hogy „a kakasok az eylaui végzésbe hintették volt el ennek magvát. És most csak megegyeznek, hogy melyik órában ragadjanak meg minket, az egyik innenfelől kerítvén be, a másik pedig túlról”.

A veszedelem közelségét az is mutatta, hogy a két hatalom összevonta haderejét Ausztria körül. „Be vagyunk kerítve s a mieink még szerteszórva sehol sincsenek.” Fél is a magyar utazó, hogy mire egybegyűlhet az ausztriai hadsereg, az erőtlenség miatt megesisik a „non putarem”. Mutogatni akarta a merész francia császár, hogy mennyire bízott erejében. Csodálatosképen Bécsben nem tudták — vagy nem akarták tudni, hogy a francia sereg nem messzire táborozott. Azt gondolták, hogy a „kakas seregek” Spanyolországba mentek. A spanyolországi veszélyről különben maguk a franciák is terjesztették a megtévesztő híreket. S a jó bécsi nép elhitte, hogy a „spanyol-veszedelemből semmi sincs, kakas-kukorékolás volt. Csak arra való, hogy minket altassanak addig, míg ők összeverhetik magukat.” S a franciák a hamis hírek terjesztésével célt is értek: Ausztria remegve nézett az erfurti találkozás elé.

Langelfelden átutaztában Tökés francia tisztekkel találkozott s a vendégfogadóban együtt ebédelt velük. Tökés megkérdezte őket: hogy mernek szerencsét próbálni, mikor két millió ember van fegyverben ellenük. „Most nem az ember győz — mondák a francia tisztek — hanem a vezér és a bizalom! Van önöknek vagy egy generálisuk? Mi legalább egyet sem ismerünk s a világ sem tud róluk semmit!” Ugyan ki mérközhetnék meg Triest felől *Davousttal* s a többi híres francia generálissal? „Említsen az úr valakit maguk közül, kitől tartsunk?” Tökés szégyenülten kénytelen bevallani, hogy bizony ő sem ismer még csak hirtől sem valami

kiváló ausztriai generálist. „Nem kicsiny dolog, hogy a miénket nem invitáltak Erfurtba“ — sóhajtott *Tökés*. S ahelyett, hogy komolyan védekeznének, szóharcokkal telik Bécsben az idő. Dum deliberant, Saguntum perit — addig veszekednek, míg fejükre nem ég a ház!

„Hát senki sincs, aki tanácsolna?“ — fakad ki annyi huza-vona láttára. Jó volna más módot próbálni, mint fegyvert. Hiszen ha a fegyvert kicsavarják Ausztria kezéből, a nép ereje és élete csak papíros-egyezség marad! Ha ezt is mellőzik, jaj, jaj mindennek! Nyomorultabbak leszünk a mindenéből kiett Poroszországnál, mely a napra nyitván száját, mint a haldokló oroszlán, fekvve várja vesztét“.

Aggódó hazafi lelkének felsíró hangja mutatja, mily közélről látta *Tökés* a veszedelmet. Mihelyt Bécsbe érkezett, tüstént tudósította pártfogóit. Bécsben találkozott *Kazinczy*-val, akinek tehát szóval is elmondhatott egy s más csodálatraméltó dolgot Párisról s Napoléonról. Bécsben csak addig maradt, míg útiköltséget nem kapott. December 9-én már Pestről *Yr Zsibóra* s egy ideig itt tartózkodik, hogy a színház állapotát megvizsgálja, meg is jegyzi, hogy a pesti magyar mágnás nem jár soha a magyar színházba, bezzeg a német színházban páholya van mindegyiknek. „Ellensége a színháznak, felette sok, ezt mondani sem kell!“

A folytonos rossz időjárás miatt nagyon lassan haladhat hazafelé. Ha lehetne szárnyra kelne s ha a magasan repülő lég-hajó szárnyainak meg lehetne parancsolni, hogy merre szálljon, arra birná, hogy repüljön vele mentül előbb *Zsibóra*, 1809 januárius 8-án végre ismét megláthatta „Pythiasát“ s jötevőit. S két esztendő tapasztalatával gazdagodva nevelte tovább ifj. báró *Wesselényi* Miklóst.

Tökés leveleinek szavahihetősége s jellemsége.

Tökés jelleme sokkal nemesebb, semhogy hamis mondás vádja érhetné. Mégis már saját korában is akadtak „hitetlen Talmások“, akik akár rosszindulatból, akár tudatlanságból kétségbe vonták szavahihetőségét. *Tökés*nek is tudomására jutott ez a gyanúsító vád. Fájdalmasan megsértett lelke nemes szavakkal fordul hitetlenekhez és hívőkhöz egyaránt. Nem mentegetőzést akart írni, hanem finom s művelt lelkének rugóit ismerteti meg velünk: miért és kiknek írt?

Nem ismeri egy cseppet sem az az ember Tökést, aki költeménynek tartja írását és nem tudja belátni, milyen szándék vezethet egy igazi nevelőt tanulmányútjában. Más szokás uralkodik minden országban. Ahól ő járt, nincs ott a becsületes ember — kivált az utazó — annyi akadállyal elkülönítve a születés és szerencse által felemelkedett emberek társaságától. Sokkal jobban ismerik ott az emberi jogokat: élnek azokkal a jogokkal, amiket rang és a sors keze ajándékozott nekik, de nem élnek vissza velök s nem vetkőzik le emberi mivoltukat. Aki nem járt azokban az országokban, vagy amikor ott volt, behunyta szemmel járt-kelt s nem vett észre sok olyan dolgot, amit minden okos utazónak meg kell látnia, az olyan bizonyára nehezen hihet egy s más dolgot. De mit nem tesz egy nevelő, hogy sok megpróbáltatáson keresztül menván neveltjének útát egyengessen s megtanulja ismerni a kor hibáit, gyengeségeit, hogy annál biztosabban megvéddesse neveltjét s vezérelhesse még a szerencsétlenségek között is. Sok külföldet járó meglegszík azzal, hogy magas kőfalakat lát s álmodni sem tud arról, hogy nagy emberekkel szóba álljon. De tökés nem azért ment világjárni, hogy a városokban magas kőfalakat, hanem hogy *embereket* keressen. Mit ér, ha valaki várost látogatván gyönyörködik annak kőfalában, sőt éveket tölt el ott a holt betűk között. Elfecsérelti az ilyen ember a maga drága idejét anélkül, hogy a körülötte levő szép világról tudomást szerzett volna. „Ezen célból kerestem én meg egész utazásomban mindenütt nemcsak a főbb emberek, tudósok társaságát, hanem közéjük mentem a gyáváknak, a fesletteknek is“.

Akad esetleg oly hitetlen, aki még azt sem hiszi el, hogy Párisban jártam — kiált *Tökés* — még pedig fejedelmem útlevele s engedelve nélkül! Hát azt, hogy hinné el, hogy a császári útlevéllel fel is tartóztatják a francia határon az utast. Azzal az útlevéllel ugyan sohasem látja meg Franciaországot. Csodálatosképen a szerencsét s az isteni gondviselést mindig maga körül érezte; ezeknek köszönhetni, hogy soha sem érte baj s nem került hálóba.

De akit konoksága hitetlenné tett, az ne is olvassa leveleit. Nem is az ilyen embernek írta ő azokat. Sajnálja, hogy másféle emberek is látták írását, mint báró *Wesselényi* és barátai s „finom érzésű“ grófnéja. Csak ők értettek akkor azon a hangon. Oly nők-

nek és férfiaknak írt s oly céllal, hogy ismervén ízlésöket, haszonnal gyönyörködhesse nek. S mikor látják a valóságot vékony szá-lacskákból font köntösben pompásan felöltözve, ráismernek arra s gyönyörködve legeltetik rajta szemöket. De „aki az aestheticanak finomabb részébe járatlan s levelem kezébe veszi, kivált, ha szakgatva olvassa, bizonyosan talál benne olyast, ami költemény-nek tetszik; de én azt nem írtam mosdatlan embernek, hanem... csak azoknak, akik finomabb ízléshez vannak szokva“.

Mégis megtörtént az a különös eset, hogy egyesek dicseke-désnek vették *Tökés* kijelentéseit s becs mére lték a leveleit. Maga a levélíró kijelentette, hogy mi lehet ennek az oka. Vannak műve-letlenek még a fényesebb társaságban is, akik nem képesek meg-érteni a finomat, a jó ízlést; nincsenek kellő ösmereteik, saját magukról vesznek példát s ami nekik lehetetlennek látszik, másoktól is kivihetetlennek gondolják. Ha az ilyen ember jár külföldön, nem gondol arra, hogy valamely követel s nagy emberrel szóba is lehet állni. De ez is jól van így. Hiszen minden bátortalanságuk mellett mégis mennyi boronálni valót hagytak maguk mögött? Hátha még bátrabbak lettek volna? „Bőrnadrágok, a pipák s némelyiknek a szép kard, puska a leg tudósabb beszédje“. Csak ilyen ember tehette ezt a megjegyzést *Tökés* leveleire: „Ugy látszik, hogy *Tökés* Páris-ban a röpkülő hajó tüzet is magába veszi!“ Még azt sem tudja, aki így beszél, hogy a léghajóban nem tűz van.

Csak akkor lehetne dicsekedésnek venni írását, — mondja a levélíró, — ha azzal valami hírnévre vagy jutalomra törekednék. Ilyesmit pedig nem is képes megtenni. Időtöltésből is tehet bárki hasznos megfigyeléseket, csak olyan jó lélekkel olvassák megjegy-zéseit, amilyennel ő azokat leírta.

De vesz t-e szépségéből a szépnek igazsága, mert a „hályogos szemű emberek“ nem látják azt igaznak, vagy a fokozottabb szépet képtelenek észrevenni? Vagy mert „a pillants szemű ember“ bár száz napot lát, még sem lát egyet sem igazán? Esményt s való-ságot összezavarnak, de valjon ki hallgat rájuk? Az „álmos szemű ember“ sem látja a természet gyönyörű reggelein, hogy miképen csókolja le a harmatot a bércek és mezők arcáról „bársonyszínű szerelmes ajkával“ a hajnal és mi módon szórja szét világosságát a földi fejedelmeknél fényesebb és tisztább trónusából a ragyogó nap. A tunyák még csak képzelni is képtelenek ilyen felséges

látványt! S a nap valjon ezért veszt-e valamit fényes méltóságából?

„Hagyjuk őket, ítéljenek szabadon!“ Had éljenek a számokra még megmaradt kevés szabad-ággal.

Nem is zavarta Tőkés lelki nyugalmát sem a gúnyos gáncs sem az értelmetlen megszólás. Tudta, hogy az az idő, amelyben él, nem jő többé vissza s nem lesz módjában, hogy olyan eseményeket lásson, amilyeneket leírt. „Nem is voltak soha ily dolgok a műhelyben s nem is ültek ilyen legények az ülő és fogó mellett! Soha a vasat sem hevítették még ily tüzesen meg!“ Észrevette a különös korviszonyokat; nem tehetett róla, hogy némelyek képtelenek voltak azt meglátni és felfogni.

Tőkés útiköltsége.

Említettük, hogy Tőkés költségét br. Wesselényi Miklós fizette és erről pontos feljegyzések maradtak. Röviden szólunk az úti kiadásról is, mert adalékul szolgál az akkori közlekedés költségeinek megismeréséhez.

Zsibó—Bécs (Tasnád, Debrecen, Szolnok, Pest, Győr, stb. át)	335·19	frt.
Bécsi félévi tanulásának költsége	1520·30	„
Bécsi kiadások elutazás előtt.....	25·13	„
Bécs—Prága útiköltség és élelem.....	39·—	„
Prágában költsége 6 napig.....	40·35	„
Prága—Olmütz—Brünn—Iglau	21·—	„
Kocsi Peterswaldig	10·49	„
Útközben kiadás	13·61	„
Peterswald—Drezda útiköltség	4·—	„
Drezdában 5 nap.....	30·70	„
Drezda—Lipese útiköltség	7·—	„
Lipcsében 3 nap	19·33	„
Lipese—Berlin költséggel	74·13	„
Berlinben 6 nap	34·74	„
Berlin—Stettin kiadással.....	36·76	„
Stettin—Hamburg útiköltség és Hamburgban 5 nap	105·49	„
Hamburg—Bréma kiadással	17·78	„
Bréma—Hannover	26·63	“

Hannover—Braunschweig	18·13	frt.
Braunschweig—Göttinga (8 nap)	40·84	“
Göttinga—Kassel kiadással	38·44	“
Kassel—Marburg „	19·95	“
Marburgban (1807. jul.) havi kiadás	31—	“
Tandij az első félévre 5 tárgyért....	57—	“
Augusztus hónap kiadása	20·60	“
Szeptemberben indul franciaországi útra, összes költség	479·48	“
Marburgban lakásért egy évre	70—	“
Naponként kétszer kávé, 8 hónapra à 10	80—	“
A második félév alatt apró kiadások	66—	“
Második félévi tandij. Chemia Wurtzer tanárnál	18—	“
Anatomia Michaelis tanárnál	18—	“
Pandecta Weis tanárnál	9—	“
Cod. Just. Bucher tanárnál	9—	“
Cod. Napoléon, Róbert tanárnál	9—	“
Természettudomány Ullmann tanárnál	27—	“
Közjog Merrem tanárnál	9—	“
Történet Bauer és Wachler tanároknál	18—	“
Számítan Haus tanárnál	9—	“
Kísérleti fizika „	18—	“
Könyvek s bekötések	146—	“
A visszaútazás költsége (144 frt. adósság levonásával	726—	“

Íme az eléggé részletezett költségjegyzéke. Ha az egyes esztendők kiadásait összegezzük, a következő főbb tételekben kapjuk a kiadásokat:

1806 október 11-től 1807 ápr. 11-ig	1855·49	frt.
1807 ápr. 11-től október 11-ig	1206·03	“
1807 okt. 11-től 1808 jan. 8-ig	1260—	“

A tanulmányút költsége tehát négy és fél ezer forintba rugott, megjegyzendő, hogy Tökés Marburgban ösztöndíjas helyen volt és „szabad asztalt“ élvezett. Tekintve, hogy háborús időben járta be Ausztriát, Németországot és Franciaországot, költsége nem volt nagy. Tapasztalatai s meglepő megfigyelései gazdag ellenértéket nyújtottak Wesselényi báró családjának.

A III. fejezethez.

Oklevélgyűjtemény.

Magyarosi Tökés János leveleinek kivonatos közlése.

1.

Tökés — báró *Wesselényi*nek. Tasnád, 1806. október 26. Szomorúan indul külföldi útjára. Valahány barátjával csak útközben találkozik, elváláskor mind nagyobb s. nagyobb lesz bánata. Útközben meglátogatja b. *Wesselényi*né anyját.

2.

Ugyanaz — ugyanannak. Pest, 1806. november 7. Leírja József nádorral való találkozását. Elmondja neki, hogy tapasztalatszerzés céljából küldi külföldi tanulmányútra hatalmas Maecenása, báró *Wesselényi*, akinek fiát neveli. A nádor megjegyzi, hogy *Wesselényi*t igen szeretik az erdélyiek. — Barátjától, *Pilátitól* tudja meg *Tökés*, hogy a porosz király feleségének nyoma veszett. Napoléon már bevonult Berlinbe. Az oroszok megérkezése előtt megnyerte a jenai ütközetet, aminek vége a poroszok megalázása lett. A svéd királylyal megbékült. Feltűnik *Tökés*nek, hogy Pesten „oly nagy a csend. Valami készül.“ A császár nem tudja: a poroszok vagy az oroszok mellé álljon-e? Mindenesetre a győztes félhez szándékozott szegődni. De Napoléon átlátott a császár tervén.

3.

Ugyanaz — ugyanannak. Bécs, 1806. december 5. Megérkezvén „a két-fejű sas füstös fészkebe“, hozzáfog az ismeretségszerzéshez. Beszámol egy pár útikalandijával. A *Martinovics* gúnyképét a leányvári fogadóban kardjával szét-hasogatja; Pozsonyban nem ír a német szövegű bejelentőlapra stb. Útközben a Dunán roppant mennyiségű hadiszer szállítását látja. Mihelyt ismerősei akadnak, módját ejti, hogy a legfőbb emberek jóindulatát megnyerje báró *Wesselényi* részére, aki a középszolnokmegyei főispánságot óhajtotta elnyerni. *Tökés* szorgalmazza a kinevezést Bécsben. Ujságul írja, hogy würzburgi *Ferdinánd* frankóniai király lett; a török, teljesítvén az oroszok kívánságát, most már békét élvez. Napoléon megfenyegette mind a kettőt.

4.

Ugyanaz — b. *Wesselényi*nének Zsibóra. Bécs, 1806. Ferenc császár visszaérkezését nagy fénynyel, pompával ünnepelték meg a bécsiek. Leírja

szemléltetően a díszmenetet, Tőkés maga a legelőkelőbbek közt volt, mert Bécsben nagyon megbecsülik a szép magyar köntöst.

5.

Ugyanaz — b. *Wesselényinek*. Bécs, 1806. dec. 18. Miklós napját Bécsben is örömmel ülik meg. Hírül adja, hogy az orosz követ felesége meghalt. *Kosciuskó* újra visszament Lengyelországba s a lengyeleket felséges beszéddel élesztette arra, hogy ismét eljött az idő, melyben a nemzet felemelkedhetik és boldogulhat; Napoléon megkínálta őt a lengyel koronával, de nem fogadta el. A hírek sokféleségében alig találhatja meg az ember, melyiket higgye.

6.

Ugyanaz — ugyanannak Zsibóra. Bécs, 1806. dec. 30. Neveltje egészségének helyreállása a legnagyobb örömmel tölti el. Egész levele tele van intelmekkel és mentegetőzéssel, mert restséggel vádolják, pedig nagyon is serény levélíró. „Ha lehetne, minden pillanatban írna egy levelet“.

7.

Ugyanaz — b. *Wesselényinek* Zsibóra. Bécs, 1807. januárius 1. A főispánság ügyének állásáról ad értesítést. *Frigyes Ágost* szász választó király lett; majlandi *Ferdinándot* eltemették, az udvar gyászban van. Négyezer hordó bort ígért az udvar Napoléonnak s ezt Magyarország szolgáltatja. Az orosz követhez nem a legjobb hírek jönnek. Napoléon úgy tervezi, hogy februárius 29-én Szentpéterváron lesz. S amit ígér, azt meg is szokta tartani.

8.

Ugyanaz — ifj. *Wesselényi* bárónak Zsibóra. Bécs, 1807. jan. 7. Nagy szeretettel inti jóra neveltjét; kéri, gyakorolja szorgalmasan a francia nyelvet, hogy annál könnyebben boldoguljon majd, ha tanulmányútra indul.

9.

Levélmásolat. Bialostok, 1807. jan. 16. 150.000 orosz indul a franciák ellen harcolni és még csatlakozik hozzájuk 100.000 ember. A rendek 60.000.000 rubelt ajánltak fel a cárnak s ha ez nem volna elég, még többet is adnak. Akadnak önkéntes adományozók: *Dopsky* gróf 1 millió rubelt adott és 1000 embert állított ki. Egy moszkvai kereskedő 3000 kocsi kétszersültet ajándékozott. A franciák Varsónál táboroznak. A lengyelek is bevonattak a francia csapatok közé. A lengyel királyság visszaállítását is tervezik. Oroszország pedig Poroszország létét akarja, hogy közte és Franciaország között még egy állam legyen.

10.

Ugyanaz — b. *Wesselényi* Miklósnak. Bécs, 1807 jan. 24. Bécsben nemesi felkelést terveznek. Sándor cár törökországi győzelmei kissé felmelegítik a bécsiek fagyos semlegességét. Pedig Magyarországnak romlása lenne az orosz szövetség. Nincs annyi magyar búza, amely meggyőzze a muszka sáskák torkát.

Vad, fegyelmezetlen csapatok vannak az orosz seregben, akiknek főelvük: ölni és ölteni. Valóságos „pusztító sereg“.

11.

Ugyanaz — ugyanannak. Bécs, 1807. febr. 16. Bécsben mindenáron meg akarják cáfolni Napoléon ama gúnyos mondását, hogy Ausztria szegénysége a hadviselést nem engedi meg s még az előkelők sem élnek jól. *Pálffy* rendezett 45.000 forintos ebédet, amelyre 3 hónapig készültek. Az oroszok veszteségének híre érkezett. A perzsa követ Bécsen keresztül haladt, mikor Napoléonnak vitte a drágaköves lószerszámot ajándékba.

12.

Ugyanaz — b. *Wesselényi*nének. Bécs, 1807. febr. 25. Tőkés találkozott Ferenc császárral, aki kérdezte tőle: hogy áll Wesselényi ügye? „Felséged kegyelmétől függ, hogy jól vagy nem jól legyen!“ Erre a császár azt felelte, hogy jól leszzen.

13.

Ugyanaz — b. *Wesselényi*nek. Bécs, 1807. márc. 3. Beszéli, hogy *Sándor* cár lemegy Budára, hogy a magyarok annál inkább megadják azt, amit Bécs kíván. „Keserves dolog, hogy nemzetünk ily alacsonynak és gyávának mutatta magát“. Amely nemzetnek a könnyenhipósiság a jellemvonása, közelebb van a vesztéhez, mint életéhez. Midőn azt képzei, hogy erősséget épít magának, romjának építi emlékéit. S ha az utókor látni fogja, rágondol arra a nemzetre, amelyet könnyenhipósisága emésztett meg.“

14.

Ugyanaz — ifj. báró *Wesselényi* Miklósnak. Bécs, 1807. márc. 5. Lelke melegével inti a jóra s kéri kedvelt tanítványát, hogy írjon neki.

15.

Ugyanaz — b. *Wesselényi* Miklósnénak. Bécs, 1807. márc. 13. A legkülönbözőbb hírek keringenek az oroszok és franciák ellenségeskedéséről. *Sándor* cár azelőtt akarja elpusztítani *Napoléon* hadát, mielőtt segítséget nyerhetne a francia sereg. Ez sokat szenved az éhségtől, mert a francia hadsereg mindig a hadműveletek helyén élélmezi magát. Az oroszok pedig mindent fel-dúltak a franciák elöl. Az orosz álhíreket terjeszt győzelmeiről, hogy az osztrák köröket megnyerje magának. *Ferenc* császár szerint: bármelyik fél veszít, a kárát csak Ausztria érezheti.

16.

Ugyanaz — ugyanannak. Bécs, 1807. márc. 17. Tőkés közli kiadásait 1806. okt. 11-től 1807. ápr. 1-ig. Összege 1855 frt 49 kr.

17.

Ugyanaz — b. *Wesselényi*nek. Bécs, 1807. márc. 17. Kérdi Maecenását, vajjon mehet-e már tovább Bécsből? A kinevezés ügye rendben van. Az orosz

mindenáron fel akarja bontani Ausztria semlegességét. Ezért terjeszt hamis híreket s Tedeumot tartott, mikor 40.000 embert veszített. Így akart győzelmet színlelni. A francia is győztes híreket írat, ezzel akarja a tiroli mozgolódást csendesíteni. Bécsben javában folyik a sorozás, még a legtekintélyesebb családok fiait is elviszik katonának. *Károly* herceg ezzel akarja bosszankodását kimutatni azért, mert a polgárok oly hamar feladták Bécset Napoléonnak.

18.

Ugyanaz — ugyanannak. Bécs, 1807. márc. 31. *Károly* herceg erdélyi útját tervezik, hogy az oroszok győzelmi hírére az útban levő sereggel mindjárt az oroszok segélyére mehessen. Ausztriában még a magyar legényeket is befogják katonának. A regimentek sok ágyúval vonultak Lengyelország felé. Értesíti Wesselényi bárót, hogy a gubernátor ajánló levele — igen jó tartalommal — feljött.

19.

Ugyanez — b. *Wesselényi*nének. Bécs, 1807. ápr. 13. A kinevezést ismét hátráltatja egy előre nem látott esemény: a császárné halála. Ő felsége gyermekágyban halt meg, a régi módszer szerint kedves doktora négyszer vágott eret rajta, ezzel a „doktor *Stift*“ lehullott az ugorkafáról. — *Haller* berni professzor csúszó-mászó beszéddel akarta Napoléon kegyét megnyerni, de nem sikerült, mert Napoléon észrevette a méregfogát a tanításában.

20.

Ugyanaz — b. *Wesselényi*nének. Bécs, 1807. ápr. 50. Szlavóniában nagy revolúció van, 40.000 fegyvert loptak ki számukra Bécsből. Az orosz tisztek pedig, hogy észre ne vegyék s híre ne futamodjék, papi ruhában szöktek át. A francia követ le akart menni a magyar országgyűlésre, de a császár azt mondta, hogy idegennek nincs az országgyűlésen helye.

21.

Ugyanaz — b. *Wesselényi*nének. Bécs, 1807. május 1. Tegnap vivének el 48 nagy ágyút Lengyelország felé s a katonák holnapután indulnak. Bejelenti, hogy május 24-én elindul Bécsből, ha csak valami közbe nem jő.

22.

Ugyanaz — ugyanannak. Bécs, 1807. máj. 5. Közli Ferenc császár proklamációját, amelyet az európai hatalmakhoz intézett. Az orosz cár is fontos iratot küldött az angolnak. Mindakettőt bőven ismerteti *Tőkés* ebben a levelében. „Némelyek szerint a császár Lembergben tanácskozott az orosz cárral.“ — A katonafogdosás folyik, nem kimélik még a magyar legényeket sem.

23.

Ugyanaz — ugyanannak. Bécs, 1807. máj. 29. A kinevezés ügye a legjobb állapotban van. Fő az állhatatosság. *Károly* herceg Bécsbe érkezett. A császár pedig csak két hét múlva jön meg Csehországból.

24.

Ugyanaz — ugyanannak. Prága, 1807. jún. 8. Utazása közben találkozik a francia háború rombolásával. Mindenütt szegénység fogadja az utazót. Még a postakocsik közlekedése is nagyon pontatlan; kevés ló van; ami volt, a franciák elvitték. Leírja Prága ritkaságait.

25.

Ugyanaz — ifj. báró *Wesselényi* Miklósnak. Lipcse, 1807. jún. 18. Leírja drezdai tapasztalatait. Nem sok dolgot talál rendben: a franciák nyoma meg-látszik. Elismeréssel említi a szász király szép képtárait; leírja, hogy gyakorla-toznak a szász katonák. Beszámol lipcsei látogatásáról is. Ebben a nagy kereskedő városban sok a könyv, de méregdrága. Innét Jénába ment, meg-nézni rakásait a halottaknak, kiket a vértől már megbolondult Mars halmazott.

26.

Ugyanaz — báró *Wesselényi*nének. Marburg, 1807. aug. 10. Hosszú levélben számol be Marburg városáig tett útjáról (8 nagy ivoldalon). Egy francia tiszttel elmegy Berlinbe. *Cserey* Farkas ajánlólevelei segítségével meg-ösmerkedett a kiváló berlini egyetemi tanárokkal: *Bode*, *Willdenow* professo-rokkal. Bode tanárral megnézi Potzdamot. Berlinből Hamburgba gyalogol, itt hallja a tilsi béke hírét. Göttingában megösméri *Yusti*, *Heyne*, *Herren*, *Hugo*, *Jordan*, *Mayer*, *Blumenbach* stb. tanárokat. Innét Kasselba megy; leírja a Wilhelmshöhe gyönyörű kertjét s palotáját. Megösmerkedik a kasseli kormány-zóval, *Legrand* tábornokkal. Megtudja, hogy több mint 300 ágyú és százezer francia vonult már itt keresztül. A kormányzó intézkedik, hogy Marburgban Tökést kellőképen fogadják. Marburgról áradozva beszél, Zsibóhoz hasonlítja. Nagy becsben vannak ott a magyarok. Elmondja a gothai herceg udvarában a kasseli hercegnével folytatott beszélgetését és a gothai hercegnek Napóleonnal folytatott párbeszédét. Leírja, milyennek találta *Salzmann* iskoláját. — A kasseli kormányzóval továbbra is fenntartja összeköttetését, sőt Marburgban tartózkodása alkalmával a tábornok fel is keresi Tökést. — Berlinből kapott leveléből híreket közöl pártfogóival. — A westfáliai új király *Bonaparte Jeromos*, készül kasseli királyságát elfoglalni; s már előbb új rendelkezéseket is tett. S mivel a marburgi egyetem megszüntetése tervezve volt, a kormányzó rá akarta bírni Tökést, hogy egyezzek belé alapítványának a párisi egyetemre való áthelyezésébe. Tökés ugyanis Marburgban az erdélyi alapítványt élvezte. Tökés kitérvén az egyenes választól, a dolog megoldását a marosvásárhelyi kollé-gium döntésére bízta. Említi, hogy az egyetemi szünet alatt Franciaországba megy. Jénából írt még gr. *Teleki* Sámuelnek. Ennek az oka következő: a jénai egyetem gyűjteményeit *Lenz* tanárral vizsgálván, feltűnt Tökésnek az egyik ajtó felett *Teleki* Sámuel arcképe. „Nem szégyelheti már Őnagysága a báró magát, hogy ezen társaságnak tagja, mert gróf *Teleki* nem szégyelli és más sok derék emberek. Kevélyen és nagy meglepéssel számlálja elő a világ előtt ismeretes professor *Lenz*, hogy a jénai csatakor, midőn háza elégettetett, mindene felpredáltatott; sem feleségének, sem néki egyebe nem maradtott, hanem csak ami rajta volt, gróf *Teleki* Sámuel volt az, aki néki 160 aranyat

küldött és életét neki köszöni. Kimondhatatlan feltalálás volt ez Őexcellenciájától, mert jót tenni, ajándékozgatni kicsinyeség, de így kiválasztani a jótételnek tárgyát és alkalmatosságát, oly felséges dolog, hogy még az ellensége is isteni cselekedetnek mondja*. — Marburgban az élet olcsó. Kivonatossan közli egyik konstantinápolyi mérnök barátja levelét, amelyben *Szelim* szultán detronizálásának okai vannak leírva. Az oroszok cselvető politikája mindinkább siettetí Törökország romlását.

27.

Ugyanaz — ugyanannak. Páris, 1807. okt. 9. A kasseli kormányzóval Párisba indul, de Koblenzben elválnak s a kormányzó ajántló levelekkel látja el s a Tuillériákkal szemben levő kormányzó-palotában adat Tökésnek szállást. Meglátja a Pantheont, Napoléon múzeumát. A párisi nép nem bir Napoléon dicsőségével betelni. Látta a rokkantak házát, Mars templomát s a 8 fekete lóval vontatott díszes hintóban kocsizó Napoléont.

28.

Ugyanaz — N. várispánnak. Marburg, 1807. nov. 7. Tökés hírét vette, hogy többek gúnyos megjegyzéssel követték leveleit. Elmondja, kiknek és miért írja a leveleit. Böven beszámol párisi tapasztalatairól. Ez a levél Tökés legérdekesebb levelei közé tartozik.

29.

Ugyanaz — báró *Wesselényi*nének. Marburg, 1807. nov. 7. Párisi élményeiről ad újabb leírást. Elmondja a westfáliai király fényes lakodalmát és a jénai győzelem évfordulóján tartott párisi ünnepséget. Menti magát, hogy csak jóismerőseinek írt és csodálkozik, hogy levele avatatlan kezekbe került.

30.

Ugyanaz — ugyanannak. Marburg, 1808. jan. 29. A westfáliai új királyság berendezkedéséről beszél. A nép zúgolódik az új rendszer ellen. Az új király roppant fényűzéssel iparkodott elkápráztatni alattvalóit. A hazafiak azonban nem akarnak hivatalokat vállalni; a király kénytelen francia hivatalnokokat behívni. Egyetemi tanulmányait Tökés nagy szorgalommal s fáradtsággal folytatja.

31.

Ugyanaz — ugyanannak. Marburg, 1808. febr. 10. Még mindig kénytelen a hitetlenekhez fordulni és a gúnyolódoknak felelni. De aki olyan becsmerőleg nyilatkoznak leveleiről, azok ne olvassák. — Érdekes tervvel lép pártfogói elé: akar magával nyelvmestereket vinni Zsibóra, de olyanokat, akik zenéhez is értenek és „a falusi gyermekekkel” valóságos zenekart és énekkart szerveznek.

32.

Ugyanezen levél borítékán: Leírja az Eschewege hesseni faluban kitört lázongást. Jellemző esetet mond el az angolok ellen nyilvánuló ellenszenv példája gyanánt. Egy szegény házalo-zsidó portékáiról azt a hamis hírt kel-

tette, hogy azok angol gyártmányok, így akart mentől jobb üzleteket kötni. „Szaván fogták, mint a harist és elégették portékáit“.

33.

Ugyanaz — ugyanannak. Marburg, 1808. febr. 21. Panaszkodik Tőkés, hogy pénze fogytán van. Értesít, hogy az új király hűségére — a marburgiak is felesküdték. „A közeli falukba lárma volt, fegyveres nép őrzi őket“.

34.

Ugyanaz — báró *Wesselényi Miklósnak*. Marburg, 1808. ápr. 4. Szomorúság fogja el, mert Maecenása megróttta, hogy fogadalmát feledte. „módi-tudományokat“ tanul s nem jól választotta meg a helyet. Elmondja, hogy miért maradt tovább is Marburgban s mennyivel komolyabban tanítanak a marburgi egyetemi tanárok, mint a göttingai „kereskedő“ professorok.

35.

Ugyanaz — báró *Wesselényi Miklósnénak*. Marburg, 1808. máj. 27. A spanyolországi változások arra készítetik, hogy ezt az országot is megismerje. Be akarja utazni, bár eddig „Spanyolországba a szent inkvizíció miatt becsületes ember Európából nem mehetett, mert nem kívánt egy fél bolond is sülvé menni a mennyországba“.

36.

Ugyanaz — ugyanannak. Marburg, 1808. jun. 7. Kéri jötevőit, engedjék meg neki a spanyolországi útát. A levélbe nem kell tenni semmi argumentumot, mert nem tudni, mely pillanatban tör ki e háború. Akkor pedig felbontják a levelet.

37.

Ugyanaz — báró *Wesselényi Miklósnak*. Leírja a westfáliai országgyűlés megnyitását, amelyen — a két első országgyűlésen — Tőkés is jelen volt. Közli az új spanyolországi alkotmány-tervezetet.

38.

Ugyanaz — *Cserey Farkasnak*. Marburg, 1808. júl. 27. Tőkést nem zavarja, hogy sokan nem bírják leveleit megérteni. — A westfáliai országgyűlés munkájáról s a rendekről nyújt képet. Végül Spanyolország új berendezkedését tárgyalja.

39.

Ugyanaz — báró *Wesselényi Miklósnénak*. Marburg, 1808. aug. 1. Mindenfelől nagy szárazság hírért írják, nyomor fenyeget. „Poroszországot a francia armádia kicette mindenéből, már most Berlinben a kenyérért fényes nappal a piacon megtámadják az embert. Oly keserves levelet olvastam tegnap, hogy könnyet facsart ki szemeimből.“

40.

Ugyanazon levél hátán — ifj. báró *Wesselényi* Miklósnak. Biztatja, hogy siet meglátni az Etnát, Vezuvot s végezni útját, hogy mentül előbb haza mehessen.

41.

Ugyanaz — ugyanannak. Marburg, 1808. aug. 24. Már átment a városon az a francia sereg, amely a Rajna vidékét szállja meg. Nagy dolgok vannak készülöben, azért készül Spanyol- és Olaszországot meglátni.

42.

Ugyanezen levélhez mellékelve : A bécsi készülődések híre eljut Párisba is. „Mocskos írást hirdetnek a lapok, amelyben Páris oktatja Bécsset.“ — Az orosz alávaló politikájától is tartania kell Ausztriának.

43.

Ugyanazon levélhez mellékelve : „A tudósok vélekedése gen. *Kerekesről*.“

44.

Ugyanaz — ugyanannak. Bécs, 1808. október 8. Megfontolta a zivataros körülményeket, elindult sietve. Hazautazása közben látja a készülődő francia sereget. — Az erfurti találkozásról közli megjegyzéseit. — Találkozik Merville-lel s érdekes beszélgetést közöl, amelyben a francia tisztek kimutatják neki, hogy nincs az ausztriaiaknak egy kiváló tábornokuk sem.

45.

Ugyanaz — báró *Wesselényi* Miklósnak. Bécs, 1808. nov. 17. Jelenti, hogy mihelyt útlevelét megkapja, tüstént tovább utazik. — A spanyolok még mindig keményen viselik magukat. Ha lehetne, haza repülne Zsibóra.

46.

Ugyanaz — ugyanannak. Pest, 1808. dec. 9. Az ekkori magyar színügyről szól. Báró *Wesselényi*, mint színészpártfogó, a színészek között becsületnek örvend. Ragaszkodnak is *Wesselényi*hez. „*Vida* László úr, kit gazdag embernek mondanak s szerencsém is volt vagy négy ízben vele ebédelni, a theatrum gondviselését magára venné és ígéri, hogy a teátrumot sutenirozni fogja, mind dekorációkkal, mind egyébbel, ami ahhoz megkívántatik. Meg kell vallani, hogy *Vida* úr nagyon mnkás embernek látszik... azt mondják, hogy hazafi. Nemzetünk nyelvét szereti, mert maga darabjait is játszatja a színpadon.“

47.

Ugyanaz — báró *Wesselényi*nének. Pest, 1808. dec. 10. A pesti színészetről beszél. A jövedelem kevés, csak néhány juratus jár színházba. Egy mágnás sem megy; azok oly szép magyarok, hogy nem értik, amelyik érti sem megy, az oly tüzes hazafi, hogy szégyell oda menni.“ *Vida* vállalkozása kétes, mert mit tehet egy kisdud nemes azért a magyar színházért, amelynek ellene van a nádor s a sok magyar mágnás. S irigylük *Vidát* a köznemesek

is, már pedig így Vida ellensége, rosszakarója a színészetnek is. „Nagy füllel hallgatóztam én itt és Bécsben is!”

48.

Ugyanezen levél borítékán van a levél folytatása.

49.

Tőkés költségjegyzéke 1807. ápr. 11-től október 11-ig. Összes költsége ötfélszezer forint.

50.

Körlevél — kelet nélkül, — amelyet a westfáliai igazság- és belügy-miniszterek bocsátottak ki a hírek terjesztésének ellenőrzése céljából.

51.

Ugyanezen körlevél német nyelven és a westfáliai tervezett devalváció híre.

52.

Kelet nélküli töredék: a francia forradalom okai.

53.

Kelet nélküli töredék — előbbinek folytatása: a francia forradalom vérengzései.

54.

Kelet nélküli másolata b. *Wessclényiné* egyik levelének, amelyet *Tőkés*-hez intézett.

55.

IV. Károly spanyol király — *Napoléon*nak. Aranjuez, 1808. márc. 21. Bejelenti, hogy kénytelen volt trónjáról lemondani s kéri Napoléont, vegye pártfogásába. Bizalommal fordul a „nagy férfiú” nagylelkűségéhez. (A levél másolat német nyelven.)

56.

Mouton szárnysegéd jelentése Muratnak spanyolországi útjáról. (Másolat, német nyelven.) Kelet nélküli, körülbelül: 1808. febr.

57.

Levéltöredék — német nyelven — kelet nélkül.

... (faint text) ...

... (faint text) ...

... (faint text) ...

... (faint text) ...

... (faint text) ...

... (faint text) ...

... (faint text) ...

... (faint text) ...

... (faint text) ...

... (faint text) ...

... (faint text) ...

... (faint text) ...

... (faint text) ...

... (faint text) ...

... (faint text) ...

... (faint text) ...

... (faint text) ...

Befejezés.

Munkám befejezése gyanánt legyen szabad felemlítenem a következőket: A francia forradalom történetére vonatkozó oklevelek száma kilencven. Részenként: az I. fejezet után (a függelékkel együtt) mellékeltem 23 oklevélkivonatot, a II. fejezet után 10 oklevelet s végül a III. fejezet után 57 Tökés-levelet.

A francia forradalom határévének rendesen az 1804. esztendőt veszik. Így első tekintetre a III. oklevélcsoport már túl van az elfogadott évszámon. Azonban a Tökés-levelek tartalom tekintetében joggal megkövetelik, hogy a francia forradalom adatai közé számíttassanak. Hiszen az első két fejezetben említett forradalmi események emléke még élénken élt akkor is, mikor Tökés utazott.

Az egyes fejezetekben a következő gondolatmenetet szándékoztam követni: az első fejezetben a francia forradalomról az egykorú magyarok közvéleményét olvassuk; a második részben a forradalmi harctéren küzdő magyart látjuk s a harmadik fejezetben a hódító franciák földjén teszünk Tökéssel tanulmányutat. Mindenütt az egykorú közvéleményt halljuk.

Még csak azt bátorkodom jelteni, hogy az itt ismertetett oklevelek ezúttal *első ízben* kerülnek nyilvánosságra.

Helyreigazítás.

A 34, 37 és 42-ik oldalon Clefayt helyett *Clerfayt* olvasandó.

THEORY

The theory of the present experiment is based on the fact that the rate of reaction between a substance and a reagent is proportional to the concentration of the substance. This is known as the law of mass action. In the present case, the substance is a gas and the reagent is a liquid. The rate of reaction is measured by the volume of gas evolved per unit time. The volume of gas evolved is proportional to the concentration of the gas. The rate of reaction is therefore proportional to the concentration of the gas. This is the basis of the present experiment. The rate of reaction is measured by the volume of gas evolved per unit time. The volume of gas evolved is proportional to the concentration of the gas. The rate of reaction is therefore proportional to the concentration of the gas. This is the basis of the present experiment.

EXPERIMENTAL

The experimental apparatus consists of a gasometer, a reagent, and a measuring cylinder. The gasometer is a glass vessel of known volume, which is filled with the gas to be studied. The reagent is a liquid which reacts with the gas. The measuring cylinder is used to measure the volume of gas evolved. The gasometer is inverted in the reagent, and the gas is allowed to escape through a tube into the measuring cylinder. The volume of gas evolved is measured by the height of the liquid in the measuring cylinder. The rate of reaction is measured by the volume of gas evolved per unit time.

Használt források és segédkönyvek.

Forrásaim eleddig kiadatlan oklevelek:

I. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 15, 16 számok alatt felsorolt oklevelek találhatóak az E. N. M. Mikó—Rhédey levéltárában.

I. 7, 8, 12, 13, 17, 18, 19, 20 oklevelek találhatóak az E. N. M. széki Teleki gróf levéltárában.

I. 14 és a függelék az E. N. M. Wesselényi levéltárában.

II. 1, 2 számú oklevelek az E. N. M. Bánffy levéltárában.

II. 3, 4, 5 számú oklevelek az E. N. M. Törzsgyűjteményben.

II. 6, 8 számú oklevelek az E. N. M. Toldalagi levéltárában.

II. 7, 10 számú oklevelek a E. N. M. csikszentdomokosi Sándor családi levéltárában.

II. 9 számú oklevél az E. N. M. Wesselényi levéltárában.

III. 1—57 számú oklevelek az E. N. M. Wesselényi levéltárában.

Segédkönyvek:

Jászai Rezső: A francia forradalom történetének történetírása hazánkban. Szeged, 1896.

Arthur Chuquet: Ordreset Apostilles de Napoléon. Páris, 1911.

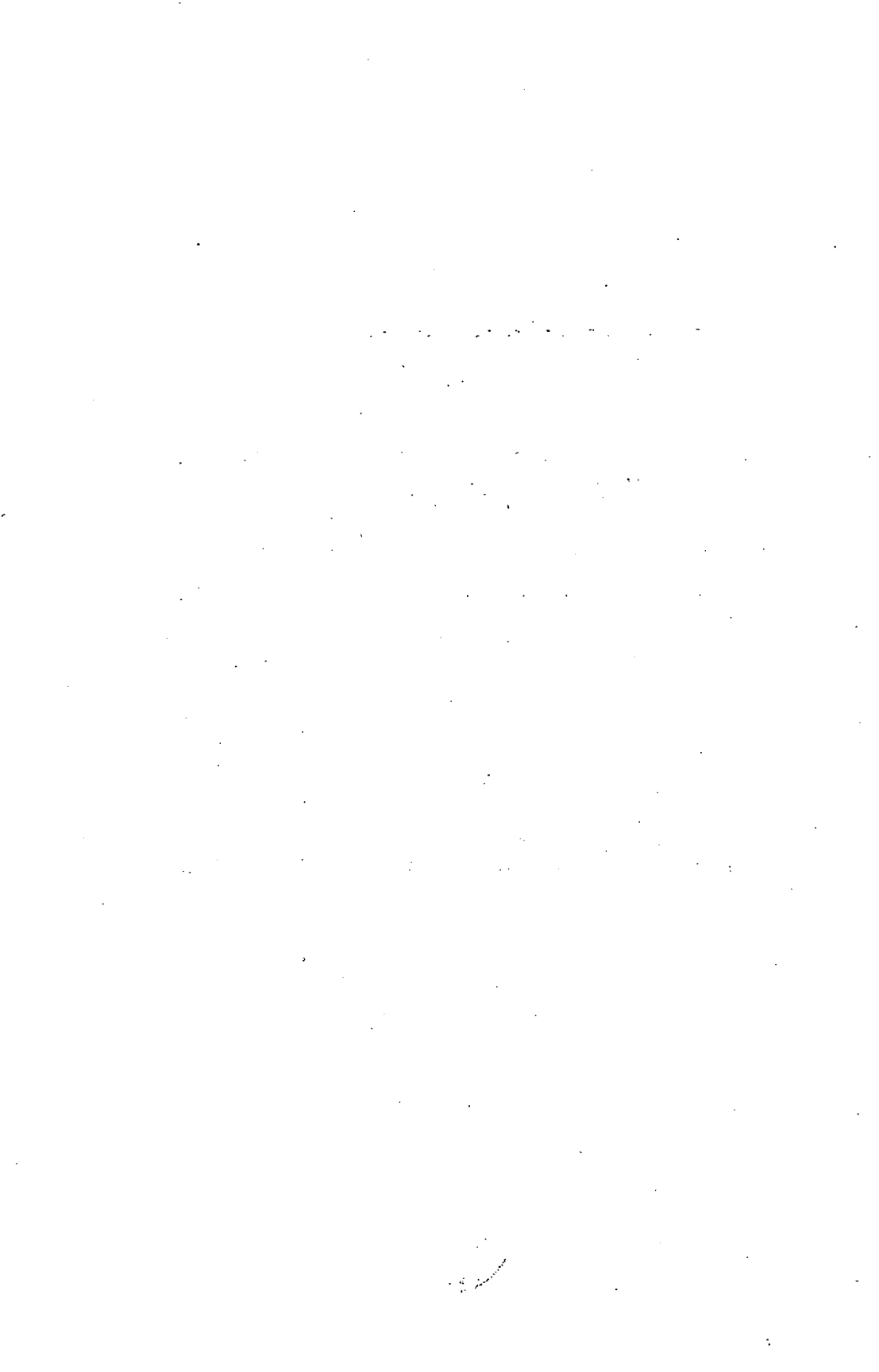
Wilhelm Bloß: A francia forradalom. Budapest, 1909.

Marczali Henrik: Nagy képes világtörténelem. 10. kötet.

Dr. Márki Sándor: Ó- és középkor története.

„ „ Az újkor és legújabb kor története. Budapest, 1911.

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	3
I. Fejezet. A francia forradalom és a magyarok	5
Különféle oklevelek (I. fejezethez)	14
Függelék (a forradalom elmélete).....	19
II. Fejezet. Magyar katonák a francia forradalmi háborúkban	26
Oklevél-gyűjtemény (II. fejezethez)	37
III. Fejezet. Magyarosi Tőkés János külföldi útazása (előszó)	45
Tőkés útnak indul.....	47
Tőkés első bécsi tartózkodása	48
Béctől Marburgig.....	54
Salzmänn iskolája	60
Tőkés Marburgban	63
Páris „a világ királyné-asszonya“	68
Tőkés Marburgban tanul tovább	75
A spanyolországi út terve. Az új spanyol alkotmánytervezet ..	82
Tőkés hazatérése	89
Tőkés leveleinek szavahihetősége és jellemzése	92
Tőkés útiköltsége	95
Tőkés leveleinek kivonatos ismertetése	97
Befejezés.....	107
Használt források és segédkönyvek	109

